

Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)

How New is New Medicine (Tıbb-ı Cedîd)? Debates on Novelty in Ottoman Medicine and the Nature of the New (1650-1750)

Mustakim Arıcı¹ , Esra Aksoy²

¹Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye

ORCID: M.A. 0000-0002-3021-3571;
E.A. 0000-0003-4332-0576

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustakim Arıcı,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mustakimarici@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
28.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.04.2023

Kabul/Accepted: 03.05.2023

Atıf/Citation: Arıcı, Mustakim ve Esra Aksoy. "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 841-876. <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>

ÖZ

Osmanlı'da birçok alanda köklü dönüşümlerin yaşandığı on yedinci yüzyıldan ortaya çıkan tıp literatürü ve gelişmeler, Osmanlı tıbbının on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadarki serüvenine ışık tutar mahiyettedir. Bu geçiş evresinin anlaşılmasında "yeni" kavramı ve "yeni" olarak adlandırılan olgular merkezi bir role sahiptir. "Yeni", tikel olarak birçok şeye sıfat olan terimler ve tasavvurlar öbeğine karşılık gelmektedir. "Yeni" bu belirleyici, tanımlayıcı rolünün yanında tümel olarak da bir zihniyete tekabül etmektedir. Ne var ki birçok söylemin üzerine bina edilen bu tasavvurun modern araştırmalarda tikel ve tümel boyutlarıyla sorgulandığını, tahlile konu edildiğini söylemek zordur. Bu makalede "yeni"nin özellikle tümel, yani zihniyet anlamında bütünüyle *nevzuhur* bir şey olmadığını, *kadim* paradigmayla ilişkisini ve *kadim*'in genişleme çabası olarak görüldüğünü ifade ettik. Çalışmamız 1650-1750 yılları arasındaki tıp literatüründe "yeni"nin mahiyetini sorgulama, ilgili zihniyeti çözümlenme iddiasında olup genel bir çerçeve çizme ve bu çerçeveyi tamamlayacak makalelerle tikel problemlere uygulama motivasyonu yazılmıştır.

Anahtar sözcükler: Cedit, Tıbb-ı Cedid, Osmanlı Tıbbı, İatrokimya, Paracelsusçuluk, Crollius, Sennert, Salih Bin Nasrullah İbn Sellûm, Hayâtizâde Mustafa FeYZi

ABSTRACT

The 17th century was a period characterized by profound transformations in various areas of the Ottoman Empire, and the medical literature and developments that emerged at that time offer an insight into the journey of Ottoman medicine until the end of the 19th century. In understanding this transitional çerçe period, the concept of the new and the phenomena it encompasses play a central role. In addition to its defining and descriptive functions, new as a term also corresponds to a mentality as being universal. However, this concept, which forms the basis of many discourses, has not been thoroughly examined and analyzed in modern research with regard to its particular and universal dimensions. This article stated the new to not be something completely new, especially in the universal sense of mentality and its relationship with the old paradigm, but to be seen as an attempt to expand the ancient paradigm. This study aims to question the nature of the new in the medical literature between 1650-1750, to analyze the associated mentality, and to establish a general framework applicable to specific issues through complementary articles.

Keywords: New, New Medicine, Ottoman Medicine, Iatrochemistry, Paracelsianism, Oswald Crollius, Daniel Sennert, Salih Bin Nasrullah İbn Sallûm, Hayâtizâde Mustafa FeYZi

Extended Abstract

This article aims to study the concept of new in the medical literature between 1650-1750. The study's main resources are books written by physicians and non-physicians who worked in medical application and preparation of pharmaceuticals. Although studies have been made on this topic, their main focus was on the definition of new as a term in medicine and drug treatment. In other words, these studies highlighted the meaning of the concept of new in iatrochemistry without taking into consideration other uses of this term in other domains. Indeed, new had multiple interpretations as a term in various disciplines during the period under study. In this context, new as a term can be classified in three layers. However, one should note that these layers are not severe classifications and occasionally overlap. The present article will examine the concept of the new in geography, in the works of contemporary and later scholars (*muta'akhhirūn*), and in terms of the medical paradigm and literature (e.g., perspectives, diseases, plants, units of measurement, practices, pharmaceutical equipment, physician's offices). The article will also examine new in the literature such as changes that occurred with regard to book titles, the order of encyclopedic works (*tertib-i jadid*), and translations (*tarjamat*), as well as regarding juridical (*fiqh*) issues that have emerged since the founders of Islamic schools of thought (*madhhab*).

The new world refers to the American continent as well as the new in a geographical sense. The new world was discussed in medical writings in terms of plants that had been imported from the continent and employed in medicine. The phrases that correlate to new (*muta'akhhir*) as a term in a chronological sense were typically employed in respect to people or scholars who lived after the so-called old (*mute'addim*) period. The geographical and historical contexts are not irrelevant to what was considered new in terms of the medical paradigm and literature. This was due to the fact that, beginning in the 16th century, new diseases, new plants, new pharmaceutical ingredients, novel approaches and instruments for producing medications, new therapies, and fresh perspectives had entered the medical literature. This study specifically explores whether the so-called new concepts found in Ottoman medicine were incorporated into and justified within the pre-existing medical paradigm or if they contributed to the search for a new paradigm. The study's hypothesis is that what had been deemed new in 17th-century Ottoman medicine led to a shift in the paradigm's content by incorporating it within and modifying old medicine. To investigate how Paracelsian medicinal texts had been incorporated into Ottoman medicine through translations by Ibn Sallūm would be feasible from this perspective. Recent research has revealed that the passages that attacked humoral pathology and those of Paracelsus' medicine that dealt with astrology and occult science had not been extant in the original text and were only integrated during the translation process. Ibn Sallūm was instrumental in these translations and said that Paracelsus had plundered from ancient chemistry and philosophy rather than creating the

new chemical medicine. As a result, the idea of Paracelsianism is seen as a slippery term in the secondary literature. In conclusion, Paracelsus only had an impact on Ottoman medicine in terms of the usage of chemical drugs, which were then modified and utilized in humoral pathology. The theory of humoral pathology additionally offered a basis for new ailments and new plants that weren't mentioned in the old texts. For instance, humoral pathology was employed to convey the pathophysiology of diseases and the characteristics of plants. The article's subsequent sections cover what was regarded as new and what was influenced by it with regard to fiqh discussions, the dissemination of new knowledge in medical clinics, and novel methods of writing. The article also addresses the new pharmacological equipment and measurement units. This research has led to the suggestion that, rather than being a brand-new paradigm, this concept of new medicine in the Ottoman Empire was often confined to modern information being added to traditional medical knowledge. More specifically, the terms *adm* and *jadd* in the 17th and 18th centuries were used exclusively to denote antique medicine (an older framework) in which new materials had been assimilated.

“Li-küllü cedîdin lezzetün.

Yeni olan her şeyin bir tadı vardır.”

Mehmed Suûdî Efendi, *Târîh-i Hind-i Garbî*

“Li-küllü cedîdin lezzetün ‘atîkun.

Her yeninin eski bir tadı vardır.”

Ömer Şifâî, *Minhâcû’ş-şifâ fi tabbî’l-kimyâ*

I. Giriş

Osmanlı modernleşme tarihi yazımında “yeni” (*cedîd*) daha çok bilimsel/teknolojik, siyasi/bürokratik anlamları karşılar. Aynı kökten gelen “*tecdîd*” ise öncekinden ayrıştırılması pek de mümkün olmamakla birlikte ağırlıklı olarak dini ve siyasi alanlardaki bazı tekliflere ve yenileşme arayışlarına tekabül etmektedir. *Cedîd* ile yakın alakası olan ıslah, tanzim, reform, asrılık, muasırlaşma, garplılaşma, batılılaşma, çağdaşlaşma ve benzerleri Osmanlı-Türk modernleşme tarihinde önce çıkan kavramlardır.

Özellikle, çağdaş Türk düşünce tarihinin müelliflerinden Niyazi Berkes, Hilmi Ziya Ülken ve diğer birçok isim, Osmanlı modernleşme ve çağdaşlaşma hareketlerinin tarihini ve temsilcilerinin görüşlerini aktarırken sözü siyasi yenilgilerle irtibatlandırarak bu psikoloji sayesinde askeri alandaki yenileşmenin hâkim olduğu yeni bilim unsurlarının alımlanma serüvenine¹ odaklanırlar. Ancak, Osmanlı’da yeni bilim unsurlarına yönelmenin arkasında bir kesim devlet ricali ve ulemanın merakının yattığı ve bu motivasyonun askeri ve siyasi başarısızlıklardan önce geldiği² tezi tartışılmayı hak etmektedir. Bunun hâkim anlatının yerini alması bu yaklaşımı destekleyecek tarihsel verilerin varlığının gün geçtikçe ortaya çıkmasıyla ve bunu doğrulayacak araştırmaların yapılmasıyla olabilecektir.

Sadece İslâm dünyası ve Osmanlı’nın alıcı olduğu anlatıda madalyonun öteki yüzü, yani Batı’nın İslâm ve Osmanlı ilim ve kültür dünyasından yaptığı aktarımlar ve alımlamalar³ alanın klasiklerinin pek de dillendirdiği bir şey değildir. Batı’da, Osmanlı ilmiye sistemine ve kütüphanelerine duyulan ilgiyi gösteren somut örnekler⁴ bulunmaktadır. Bu minvalde,

1 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. bs. (İstanbul: Ülken Yayınları, 1994), 25-27.

2 İhsan Fazlıoğlu, “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslâm-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine,” editör Lütfü Sunar, *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Türk Düşüncesi*, c.1 (Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2020), 66.

3 Bu alımlamanın bir örneği için bkz. Hans Daiber, “The Reception of Islamic Philosophy at Oxford in the 17th Century: The Pooocks’ (Father and Son) Contribution to the Understanding of Islamic Philosophy in Europe,” *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, editör Ch. E. Butterworth ve B. A. Kessel (Leiden: Brill, 1994) içinde, 65-82.

4 İstanbul medreseleri, kütüphaneleri ve matbaa faaliyetleri için Giambattista Toderini’nin (1728-1799) eseri bütünüyle bu ilginin canlı bir tanığıdır. Bu eser, Osmanlı başkentindeki ilmi ve kültürel atmosferi sunan bir rapor olarak kaleme alınmıştır. Eserin 1787’de İtalyancası, 1789’da Fransızcası ve 1790’da Almancası

Osmanlı'daki bilimsel çalışmalara yönelik kısmi de olsa bir alakadan bahsetmek yerindedir.⁵ Dolayısıyla iki dünyanın birbirini tanıma isteği, gayreti ve karşılıklı bilgi aktarımı bu dönemi anlamada daha doğru bir zemin sunabilir.

Bir kısmına yukarıda atf yapılan literatür en genel anlamda çağdaş Türk düşünce tarihi yazıcılığını, özel anlamda da Osmanlı bilim tarihi ve “yeni tıp” (*tıbb-ı cedid*) konusunda yapılan çalışmaları yönlendirici, onlar için söylem belirleyici bir yerde durmaktadır. Yeni tıp hakkında hususen daha belirleyici bir literatür daha vardır. Bu literatürde genel olarak yeni tıp ve özel olarak da on yedinci yüzyıldaki hekimlerin yenilik arayışlarında iatrokimya ve Paracelsusçuluk etkisi öne çıkarılır.⁶ Bu yaklaşıma karşı yeni tıp hakkında daha ihtiyatlı bir dil kullanan çalışmalar⁷ da söz konusudur. Bu makalede, birincil kaynaklar temelinde yeni tıp zihniyetinin mahiyeti tartışmaya açılacaktır.

II. Osmanlı Tıbbında “Yeni” ve “Yeni”nin Anlam Katmanları

1650-1750 arası dönemde⁸ Osmanlı tıbbında “yeni” olan şeyler nelerdir ve en genel anlamda “yeni” nedir? Bu sorulara verilecek yanıtlar için çeşitli kaynaklar olmakla birlikte, bu araştırmanın kaynakları dönemin hekimlerinin eserleri ve tıp, eczacılık gibi alanlarda yazan ancak hekim olmayan müelliflerin eserleriyle sınırlandırılmıştır. Bu kaynaklar üzerine yapılan modern araştırmalarda çoğunlukla “yeni”nin tek bir karşılığına odaklanıldığı ve yeni tıbbın iatrokimya bağlamında tanımlanmasının öne çıkarıldığı, buna karşılık diğer anlatılara temas edilmediği görülmektedir. Halbuki dönemin kaynaklarında “yeni”nin çok katmanlı bir karşılığı olup buradan bir zihniyet çözümlemesi yapmak mümkündür. Sözü edilen dönemin arifesinde Dâvûd-i Antâkî (ö. 1008/1599) ve Emir Çelebi (ö. 1048/1638), ve on yedinci

yayımlanmıştır. Bkz. Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018).

- 5 Toderini daha özel olarak on yedinci yüzyıl öncesinde Kadızâde-i Rûmî'den (ö. 844/1440'tan sonra), Ali Kuşçu'dan (ö. 879/1474), Uluğ Bey Zîcî'nin İstanbul'da Farsça'ya yapılan ve II. Bayezid'e (salt. 1481-1512) sunulan çevirisinden, Takiyyüddin Râsîd'dan (ö. 993/1585), Mustafa b. Ali er-Rûmî el-Muvakkit'ten (ö. 979/1571) bahseder, Avrupalıların çiçek aşısını İstanbul'a borçlu olduğunu bildirir. Bkz. Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 77-78, 83-85.
- 6 Felix Klein-Franke, “Paracelsus Arabus: Eine Studie zur ‘alchemistischen Medizin’ im Orient,” *Medizinhistorisches Journal* 10, 1 (1975): 50-54; Nil Sarı, M. Bedizel Zülfiyar, “The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,” *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, editör Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1992), 157-179; Nil Sarı, “Tıp: Osmanlı Dönemi,” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 109-110; Küçük, “New Medicine and the Hikmet-i Tabî'yye Problematic in Eighteenth-Century Istanbul,” *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*, editörler Y. Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison (University Park, USA: Penn State University Press, 2021) içinde, 222-242.
- 7 Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul – Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Sâlih b. Nasrullah ibn Sallum al-Halabi* (Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012), 60-61.
- 8 Bu makalede on yedinci yüzyılın ikinci yarısı ile Yanyalı Esad Efendi'nin (ö. 1143/1731) vefat tarihi arasındaki dönem çalışılmıştır. Buna binaen çalışmaya konu olan isimler ve eserleri yaklaşık olarak bu dönem aralığına göre belirlenmiştir.

yüzyılın ortalarından itibaren hekimbaşı Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm (ö. 1080/1669), Hakîm-i Dendânî (ö. 1092/1681 civarı), Hayatîzâde Mustafa Feyzî (ö. 1103/1692), Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1113/1702), Ömer b. Sinan el-İznîkî (1116/1704'te sağ), Şâbân-ı Şifâî (ö. 1116/1705), Hayatîzâde damadı Süleyman Efendi (ö. 1128/1716), Ali Münşî el-Bursevî (ö. 1146/1733), Ömer Şifâî (ö. 1155/1742), Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed (1163/1750'de sağ) gibi müelliflerin eserlerinde en genel anlamda “yeni”nin ne olduğuna dair kayda değer miktarda veri bulunmaktadır. Çalışmaya konu olan literatürde “yeni”ye tekabül eden tasavvurun ve bu anlamda kullanılan kavramlar ve türevlerinin (*cedîd*, *müteahhir*, *hâdis*, *selef*, *nev*) ve bazen bu kavramlar kullanılmadan da “yeni”ye dair bir uygulamanın tartışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede “yeni” olarak görülmesi mümkün olan tasavvur üç katmanda ele alınabilir. Ancak bu katmanların birbirinden bağımsız kompartımanlar olmadığını, yer yer iç içe geçtiğini vurgulamakta fayda var. Bu makalede “yeni”nin şu katmanları ve alt başlıkları öne çıkarılacaktır:

A. Coğrafi anlamda “yeni”

B. Zamansal anlamda “yeni”, çağdaşlar ve sonrakiler

C. Tıp paradigması ve literatürü bakımından “yeni”

1. “Yeni” bir bakış açısı bir bakış açısı

2. Yeni hastalıklar

3. Yeni bitkiler

4. Eczacılıkta yeni ölçüler, yeni uygulamalar ve yeni aletler

5. Yeni mekanlar: Hekim dükkanları

6. Tıp literatüründe yeni başlıklar, içerikte düzen değişikliği, yeni çeviriler ve derlemeler, fıkıh literatüründe yeni problemler (a) Muhtevada yenilik, başlıklarda dönüşüm ve yeninin tıp eserlerindeki yansımaları; (b) Ansiklopedik tıp eserlerinde düzen değişiklikleri (*tertîb-i cedîd*); (c) Telif-tercüme türüne yeni bir soluk: Latince'den/İtalyancadan muhtasar çeviriler; (d) Yeni tıbbî problemlerin fikhî bağlamı ve nevâzil literatürü; (e) Derlemeler ve notlar.

A. Coğrafi Anlamda “Yeni”

Bu anlamda “yeni”, literatürde *cedîd* kelimesiyle karşılanmış ve Yeni Dünya (*âlem-i cedîd*, *arz-ı cedîd*, *el-erdu'l-cedîd*, *ed-dünye'l-cedîde*, *Yeñî Dünyâ*) tabiri ile Batı Hind kıtası (*Hind-i Garbî*), yani Amerika kıtaları kastedilmiştir. Amerika'nın keşfedilmesinden ve böyle bir diyardan bahseden ilk Osmanlı kaynakları Pîrî Reis'in (ö. 960/1553) *Kitâb-ı*

Bahriyye'si, Seydi Ali Reis'in (ö. 970/1562) *Kitâbü'l-Muhîl fî ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur*'udur. Osmanlı ilim dünyasında Amerika hakkında ayrıntılı bilgiler veren kaynak ise Mehmed Suûdî Efendi'nin (ö. 999/1591) on altıncı yüzyılın sonlarında (Zilhicce 991) kaleme aldığı *Târih-i Hind-i Garbî* veya *Hadîs-i Nev* adıyla bilinen eseridir. Eserin üçüncü ve en geniş bölümü Amerika kıtası hakkındadır. Bu eserin bizim açımızdan önemli bir özelliği yeni dünyadaki bitkiler ve hayvanlar hakkında bilgi vermesi ve bunların bir kısmının görsellerini içermesidir. Bir coğrafya ve tarih eseri olmasının yanında İslâm kültüründe “acâibü'l-mahlûkât” olarak bilinen literatüre eklenen kitabın bu bölümündeki bilgilerin “yeni kaynaklardan” alındığını bizzat müellif zikretmektedir.⁹ Bunların İspanyolca, İtalyanca ve Fransızca kaynaklar olduğu kabul edilmektedir.¹⁰ Bu eserdeki haritalarda Yeni Dünya ifadesi ile Kuzey, Orta ve Güney Amerika olarak adlandırılan coğrafyanın tümünün kastedildiği açıkça görülmektedir. Yeni Dünya'dan bahseden diğer kaynaklar arasında Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Cihannümâ'sı* ve *Levami 'u'n-nûr*'u zikredilebilir.¹¹

Osmanlı tıp literatüründe Yeni Dünya'dan bahseden ilk kaynaklar, görüldüğü kadarıyla on yedinci yüzyıla aittir. Bu çerçevede, bir kullanımın tıbbi ve daha ziyade farmakolojiyi ilgilendiren tarafı, Yeni Dünya'dan getirilen ve ilaç yapımında kullanılan bitkilerin getirildikleri coğrafyaya nispetle “yeni” sıfatıyla adlandırılmalarıdır. Zira tespit edildiği kadarıyla bu bitkiler, çoğunlukla kökenleriyle yani Yeni Dünya'nın belli bölgelerinin adlarıyla adlandırılmıştır. Yeni Dünya'dan gelen bu ilaç hammaddeleri, haliyle Osmanlı dünyasına yeni girdikleri için zamansal olarak da yeni ilaçlardır (*el-edviyetü'l-cedide*).

Dönemin tıp metinlerinde Yeni Dünya'nın Avrupa'dan ayrı bir yer olduğu vurgulanmıştır. Avrupa, yeni ilaçların çıktığı yer değil, doğuya aktarım noktası olarak tasvir edildiği gibi, birçok tıbbi uygulama ve yeniliğin kaynağı ve doğrudan geldiği coğrafya olarak da sunulur. *Bilâdü'l-İfrenç* tamlaması “Avrupa ülkelerine” tekabül eder. Müellifler bu ifadeyi kullandıkları zaman Venedik, Almanya, İtalya, Avusturya (Nemse) gibi hususi yer adları vermektedirler.¹²

9 “Ma'a zâlik zübür-i evvelîn ve kütüb-i akdemîn anların şerh ve beyânını kâfil değil. Ve e'imme-i tevârihînin yed-i tûlaları anların dâmen-i irfânına vâsil değil. Pes ez in sebeb-i dâ'iyeye-i sâ'y ve taleb yevmen fe-yevmen müzdâd olub mezân-ı ma'hûdesinden istiksâ ve istinkâd olundıkda ahbâr-ı mezbûreyi ve güftâr-ı mestûreyi müştemil ve rivâyet-i mesfûre-i muhtevî ve mütekeffil **ba'zı kütüb-i muhaddese ve harâ'it-i müstahdese** cem' olunub ba'de't-terceme ve't-tefsîr alâ tarîki'l-icmâl tahrîr ve tasîr olundu.” (Vurgu makalenin yazarlarına aittir). Bkz. Mehmed Suûdî Efendi, *Hadîs-i Nev*, Hacı Beşir Ağa, 475, 2b-3a.

10 Bunlar arasında Pietro Matire d'Anghiera'nın (1457-1526) *De Orbe Novo (Yeni Dünya)* adlı eseri de vardır. Özlem Öztürk, “Yeni Dünyanın Keşfi: Târih-i Hind-i Garbî Hadîs-i Nev (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi r. 1488) ve Resimleri” (Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012), 67.

11 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 77-79, 94; Ahmet Üstüner ve H. Ahmet Arslantürk, “İnceleme,” *Kâtib Çelebi, Levâmi 'u'n-nûr fî zulmet-i Atlâs Minor*, haz. Ahmet Üstüner ve Ahmet Arslantürk (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017) içinde, 39, 48-49, 132, 180-182. Cihannüma'yı konu alan araştırma makaleleri içeren bir yayın için bkz. *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi*, editörler Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009).

12 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân fî tedbiri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2018/1439), 580. Aynı ifadeyi Münecimbaşı Ahmed Dede

İbn Sellûm, Daniel Sennert'ten (1572-1637) çevrilen *İskorbüt Risalesi*'nde bu hastalığın Almanya (*bi-bilâdi Germânyâ*), Saksonya, İsviçre (*Sivîc*), Hollanda (*Felemenk*) ve Fransa'da yayıldığını söyler.¹³ İbn Sellûm Avrupalı hekimler için yer yer nereli olduklarını gösteren nisbelere veya nereden olduklarına dair ifadelere yer vermektedir.¹⁴ Dâvûd-i Antakî'nin yeni ilaçların Osmanlı literatürüne girmesinden önce *et-Tezkire*'de Avrupa coğrafyasına yaptığı atıflarda Venedik ve Venedik adalarının öne çıkması dikkatleri çeken diğer bir husustur.¹⁵ On yedinci yüzyılda Osmanlı tıp çevrelerinin Avrupa coğrafyasıyla ilişkilerindeki merkezin İtalya ve özellikle Padua olduğu görülür.

B. Zamansal Anlamda “Yeni”, Çağdaşlar ve Sonrakiler

Çalışmaya konu olan literatürde zamansal anlamda yeniye karşılık gelen tabirler çoğunlukla önceki bir zaman dilimine ve o zaman diliminde yaşayanlara nispetle kullanılmaktadır. Mesela Emir Çelebi'nin *Enmûzecü'l-tıbb*'ta kullandığı önceki filozoflar/hekimler (*hükemâ-i selef*), öncekiler (*mütekaddimûn*) ve sonrakiler (*müteahhirûn*)¹⁶ ifadelerinde tam olarak anlaşılabilen anlam bir sonraki kuşakta da görülmektedir. “Yeni”nin bu anlamı için çok zengin bir kaynak olan İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-İtkân*'daki kullanımlarında, çok bariz bir şekilde yapılmış dönemsel bir ayrımı çıkarmak mümkün olmasa da tanımlayıcı ifadeler daha sık geçmektedir. O, eski hekimler (*mütekaddimûn*) ifadesine milat öncesi Hipokratik geleneği, Yunan ve Roma hekimlerini kapsayacak bir karşılık verir:

وقد اختلف الأطباء في إعطاء الدواء المسهل، فذهب المتقدمون وبعض الإسلاميين إلى جواز إعطاء المسهل في ابتداء هذا المرض إن كان في الدم خلط رديء.

Hekimler müşhil ilaç verilmesinde farklı görüşlere sahiptir. Önceki hekimler ve bazı İslâm dönemi hekimleri eğer kanda kötü bir salgı varsa bu hastalığın başlangıcında müşhil vermeyi doğru buldular.¹⁷

İbn Sellûm'un öncekileri, genel anlamda Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), İshak b. Süleyman el-İsrâîlî (ö. 341/953'ten sonra) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi İslâm filozoflarını

de kullanır. Bkz. Münecimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssî'l-eşcârî'l-tıbbiyyeti'l-Efrençiyey [Risâle fi'l-edviyyeti'l-cedide]*, Bağdad, Kadiriye Medresesi 715.

13 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fî İskûrbût*, Esad Efendi 2487, 264a.

14 Mâtyûs (*Reîsü'l-etubbâ bi-İtalyâ*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 580; Amato Lusitano el-Yahûdî el-Burtugalî (ö. 1568), Riolanus el-Ferensî (ö. 1657), Johannes Baptista van Helmont el-Felemenkî (ö. 1644), Pietro Andrea Gregorio Mattioli el-Benedikî (ö. 1577), Alessio Piemontanus el-Benedikî (16. yüzyıl), Girolamo Fracastaro el-Benedikî (ö. 1553), Luis de Mercado (ö. 1611) (*Merkâdus hakîmu İsbânyâ*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 574; Marco Antonio della Tore (ö. 1519) (*min İtalyâ ve huve reîsün cellîlün*), Uraykıl es-Saksônî en-Nemselî, Julius Caesar Scaliger (1550-1618) (*Kaysar en-Nemsâvî*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 855, 856.

15 Dâvûd-i Antakî, *Tezkiretu üli'l-elbâb ve'l-câmi li'l-acebi'l-ucab*, şerh Ali Şi'rî (Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1991), 249, 252, 256, 280, 294, 307.

16 Emir Çelebi, *Enmûzecü'l-tıbb*, Nuruosmaniye 3463, 190b.

17 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 555.

ve tabiplerini de kapsamaktadır.¹⁸ Bununla birlikte o, eserinin başka yerlerinde İslâm hekimlerini Yunan geleneğinin bir devamı, ancak “sonrakiler” olarak görmüştü (*ve zehebe l-müteahhirîn min ecelli etubbâi l-İslâm*).¹⁹ Ayrıca İbn Sînâ’ya sonrakilerin lideri (*reisü l-müteahhirîn*) demesi²⁰ de bu kabulü pekiştirmektedir. Dolayısıyla “öncekiler” kavramının geniş anlamda Yunan hekimleri ve İslâm hekimlerine, dar anlamda ise İslâm öncesine tekabül ettiği görülmektedir.

İbn Sellûm’un eserindeki ikinci kullanımında sonrakiler (*müteahhirîn*) sıfatıyla geçen Avrupalı hekimler (*hükemâü l-İfrec*) için bir milat olup olmadığı ve bu dönemlendirmeye bağlamında Orta Çağ Latin geleneği ile Yunan ve İslâm mirasının bu dönemlendirmeye bağlanıp bağlanmadığı ise belirgin değildir. Yaklaşık olarak on beşinci ve kısmen on altıncı yüzyıl Latin hekimleri için hem eskiler hem de “yeniler”/sonrakiler tabiri geçmektedir. Mesela damarı yarma işlemi konusundaki ihtilafları anlatırken Jacobus Sylvius’u (ö. 1555) önceki Avrupalı hekimlere (*Mütekaddimûn min etubbâi l-İfrec ke-Salivûs*) örnek olarak verirken²¹ Marco Antonio della Tore (1452-1519), Valerius Cordus (1515-1544), Johannes Baptista Montanus (1498-1551) ve çağdaşları olan Andreas Vesalius (1514-1564) ile Luis de Mercado (1525-1611) gibi isimleri sonrakiler (sonrakiler üç gruba ayrılır / *sümme inkaseme l-müteahhirîn selâsete aksâmin*) arasında sayması iki ihtimali akla getirmektedir. Sennert ve dolayısıyla İbn Sellûm, ya daha önceki yüzyıllarda yaşamış bir başka Sylvius’u kastediyor ya da eserin az sayıdaki nüshasında yer alan bu bölümde geçen *mütekaddimûn* ifadesi sehven yazılmış olup yerine *müteahhirîn* gelmesi daha doğru olabilir. Zira damardan kan almadaki ihtilafları anlattığı pasaj esasen Sennert’ten alıntıdır²² ve bu pasajın başındaki “Hekimlerin ve sonraki Avrupalıların görüşleri arasında ihtilaf olmuştur (*kad ihtelefe ârâü l-etubbâi ve l-müteahhirîn mine l-İfrec*)” ifadesi on altıncı ve on yedinci yüzyılın başındaki hekimleri kapsamaktadır. İbn Sellûm sonrakiler ifadesini, sakamonyanın (mahmude otu, *Convolvulus scammonia*) kullanımını anlattığı yerde, kendi dönemindeki Avrupalı hekimler için kullanmıştır. Sakamonyanın ilaç olarak hazırlanmasında her grup farklı bir yol tutmuştur: Öncekiler bir yöntem kullanırken, Oswald Crollius (ö. 1560-1608) farklı bir yöntemi tercih etmiştir.²³

Bu ve diğer örnekler incelediğinde, İbn Sellûm’un öncekiler ve sonrakiler ifadelerini zamansal anlamda ve göreceli olarak kullandığı görülür. Esasen İbn Sellûm’un tercüme ve

18 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 579.

19 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 555.

20 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 472.

21 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 578.

22 *Gâyetü l-itkân*’da “Burada söyleyen şöyle dedi (*kâle kâiluhû*)” şeklinde başlayan pasaj eserin iki nüshası dışında tahkikte kullanılan diğer nüshalarda düşmüş olup bazı nüshalarda hâmiş kısmında “Sennert dedi ki” ifadesi eklenmiştir. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-İtkân*, 578 vd.. Eserin mütercimi de bu pasaja “Sennert dedi ki” şeklinde başlamıştır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzhetü l-ebdân fî Tercemeti Gâyeti l-itkân*, çev. Hayâtîzâde Şakirdi Mustafa b. Muhammed (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1303), 303.

23 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 121, 122.

teelif eserlerinde, alıntı yaptığı yerlerde geçen bu tür ifadelerin, Sennert gibi onun kaynağı olan müelliflerin tanımlamaları olabileceğini gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim iskorbüt hastalığı üzerine yazdığı risale, Sennert'ten tercüme edilmiştir. Dolayısıyla İbn Sellûm'un eserlerinde “sonrakiler” ile bütünüyle yeni bir tıp anlayışını savunan bir çevreye işaret ettiğini söylemek zordur. Aksine biraz sonra görüleceği üzere onun Paracelsus'un dahi *kadim* paradigma içinde bazı yönetsel ve kavramsal yenilikler yaptığını söylemesi veya aktarması, Paracelsus tıbbını nasıl gördüğüne yönelik açık işaretler olarak okunmalıdır.

“Yeniler”/çağdaşlar/sonrakiler ve eskiler/antikler/öncekiler ıstıhaları bağlamında on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Osmanlı hekimlerinin kendilerini ve çağdaşlarını hangi zümrede gördükleri de önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, çok sayıdaki örnek arasından ikisini vermek yeterli olacaktır: Şâbân-ı Şifâî, İbn Sellûm'u “müteahhirînin lideri” kabul ederken,²⁴ Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, Dâvûd-i Antakî'yi de “müteahhirîn” arasında sayar.²⁵ Bu iki isimden İbn Sellûm, yeni olarak addedilen, yani *cedid*'i *kadim*'e eklemleyen bir isimken, Dâvûd-i Antakî'nin böyle bir sentezi savunmadığı atfı yapan isimler tarafından da bilinmektedir. Buna rağmen her ikisinin de *müteahhirîn*den sayılmasının tıp anlayışları gereği değil, yakın zamanda yaşamaları sebebiyle olduğu söylenebilir. Dolayısıyla “yeniler” ve eskiler kullanımının daha çok zamansal bağlamda ve belli dönemleri birbirine nispet ederek, yani göreceli olarak zikredildiği, bu kavramlardan ve karşılığında ismi geçenlerden hareketle çok belirgin ayrımlara gitmenin hiç de isabetli olmadığı ifade edilmelidir.

C. Tıp Paradigması ve Literatürü Bakımından “Yeni”

Bu başlık altında tartışılacak olan maddelere geçmeden önce “yeni”nin coğrafi ve zamansal bağlamda nasıl tanımlandığına kısaca temas ederek bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Zira tıp başta olmak üzere birçok alandaki gelişmeler coğrafi ve zamansal arka plandan bağımsız değildir. Söz konusu gelişmeler arasında, tıp literatürüne on altıncı yüzyıldan itibaren giren yeni hastalıklar, yeni bitkiler ve madenler, yani yeni ilaç hammaddeleri ve dolayısıyla yeni bitkisel ilaçlar, yeni kimyasal ilaçlar, yeni ilaç üretme yöntemleri ve araçları, yeni tedaviler ve tecrübeler yer alır. Bunların birçoğu için geçerli olacak ve bu makalede cevabı aranan soru şudur: Söylenen şeyler ne kadar ve hangi açıdan yenidir? Mesela ilk defa karşılaşılan bir hastalık veya ilaç bu açıdan yenidir ancak yeni hastalık fizyolojisi itibariyle yeni bir sistem içinde mi tefsir edilmiştir yoksa humoral patoloji paradigmasına mı dahil edilmiştir? Yeni karşılaşılan bitkisel bir ilaç, nitelikler teorisine göre mi derecelendirilmiştir? Velhasıl Osmanlı tıbbında yeni karşılaşılan şeyler *kadim* tıp paradigması içinde mi açıklanmış yoksa yeni bir paradigmaya geçişi mümkün kılan bir arayışa yönelme olmuş mudur? Bu çalışmanın

24 “Mesned-i riyâset-i tabâbet olan kıldvetü'l-müteahhirîn ve umdetü'l-hâzikîn Sâlih Efendi merhûm, (...) Kibâr-ı müteahhirîn ... Sâlih Efendi merhûm”. Bkz. Şâbân-ı Şifâî, *Şifâiyye*, Nuruosmaniye 3544, 16b, 27b.

25 “Etbbâ-i müteahhireden Şeyh Dâvûd Antakî”. Bkz. Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Risâle-i Feyziyye fi lügâti'l-müfredâti'l-tıbbiyye*, Lala İsmail 653, 4a.

hipotezi, on yedinci yüzyıl Osmanlı tıbbında yeni karşılaşılan şeylerin *kadim* tıbbı eklenip, uyarlandığı ve bunun sonucunda *kadim* tıbbın içeriğinin genişlediğidir. Dolayısıyla “yeni” *kadim*’e eklenmiş bir şey olup *kadim*’in farklı bir tonu olarak adlandırılmaya daha müsait görünmektedir.

1. Yeni Bir Bakış Açısı

Erken modern dönemde, Avrupa’da yazılmış kitaplarda “yeni” kavramı birçok farklı bilim dalına ait kitabın başlığında görülür. Buradaki “yeni” kavramı, keşfedilen bilgilerin yeniliğine değil, kaynağını eski kitaplardan ziyade doğanın incelenmesinden alan yeni bir bilme yöntemine gönderme yapar.²⁶ “Yeni tıp” terimini, Paracelsusçuluk’u ve iatrokimyayı tanımlayan ve bu bağlamda “yeni”yi bir sıfat olarak gören ilk eserler, on altıncı yüzyıl Avrupa’ında yazılmıştır.²⁷ Osmanlı’da “yeni tıp” denilince bazı birincil kaynakların²⁸ ve onları takip eden çoğu modern kaynağın²⁹ daha çok öne çıkardığı ve alanda yerleşmiş olan görüş, yeni tıbbın Paracelsusçuluk ekseninde açıklanmasıdır. Öncelikle, benzeri ikincil kaynaklarda öne çıkarılan Paracelsusçuluk’un kapsamının belirlenmesinin çeşitli zorluklar barındırdığına dikkat etmek gerekir. Zira Paracelsus ve doktrini üzerine odaklanan araştırmalarda, onun fikirlerinin hangilerinin geçmiş dönemdeki tıp ve simya alimlerine ait olduğu ve hangilerinin kendi orijinal üretimi olduğu konusunda bir mutabakat bulunmamaktadır. Bu bağlamda, Bruce T. Moran’ın Paracelsusçu terimini “kaygan/güvenilmez terim” (*slippery term*)” olarak nitelmesi tam da bu belirsizliği göstermektedir.³⁰ Paracelsus sadece kimyasal uygulamaların tıbbın içerisinde yer bulmasını sağlamamıştır. O, bir yandan Galen ve İbn Sînâ gibi *kadim* otoritelerin bilgilerini reddederken³¹ diğer yandan *kadim* simya-kimya geleneğinden etkilenecek yeni bir tıp anlayışı ortaya koymaya ve yeni bilimsel bir metot geliştirmeye çalışmıştır. Genel olarak dört hılt nazariyesini ve nitelikler teorisini reddedip, yerine tuz, kükürt ve cıvadan oluşan üç element kuramını önermesi ile tanınan Paracelsus, paradigmasını inşa ederken birçok okült kavrama ve astrolojiye yer vermiştir. Ona göre makro kozmos ve mikro kozmos yani evren ve insan birbirleriyle sadece temsili olarak benzerlik göstermez

26 Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996), 65-69.

27 Lynn Thorndike, “Newness and Craving for Novelty in Seventeenth-Century Science and Medicine,” *Journal of the History of Ideas* 12, 4 (1951): 584.

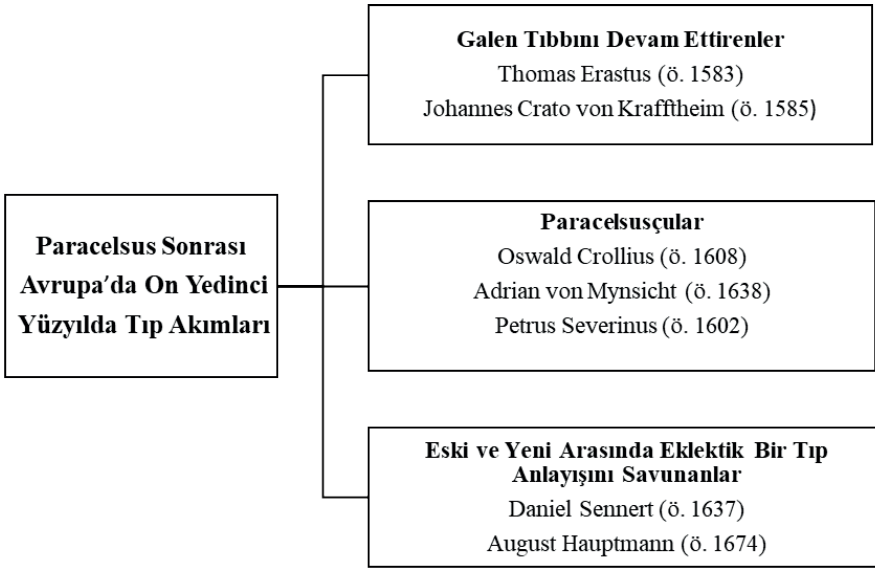
28 Örnek olarak bkz. Gevrekzâde Hasan Efendi, *Gâyetü’l-müntehâ fî tedbiri’l-merzâ*, Tahir Ağa Tekke 395, 2-4.

29 Bu kabulün bir örneği için bkz. Nil Sarı, “Tıp: Osmanlı Dönemi,” 109-110.

30 Bruce T. Moran, *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution* (Cambridge, MA, and London, Harvard University Press, 2005), 79-80.

31 “Es ist eine falsche probierung/ so wir das wöllen durch ein andern probieren/ durch Galenum, Auicennam, Rasin, etc. Es stehet kein prob bey jhnen/ noch bey euch/ noch bey mir: Es stehet in der Philosophia/ im grundt des Liechts der Natur: Im selben sollen die ding alle probiert werden / vnnd nicht durch die schwätzer vnnd klapperer /...” (Bunu Galen, İbn Sînâ ve Râzî gibi isimleri örnek göstererek kanıtlamaya çalışmak yanlış bir kanıtlama şeklidir. Onlar bu konuda sizden ya da benden daha fazla kanıt sunamazlar. Bu durum doğanın ışığını temel alan felsefeyle ilgilidir: Her şey onunla sınanmalıdır, bu lafebese ve gevezelerle değil). Bkz. Andrew C. Weeks, “On the Matrix (Paramiri Liber Quartus de Matrice),” *Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493-1541): Essential Theoretical Writings* (Leiden: Brill, 2008) içinde, 642.

aynı zamanda birbirlerini etkilemektedir. Bundan dolayı tıbbi bilgiye ulaşmak için sadece insana dair bilgi sahibi olmak yeterli olmayıp, önce makro kozmos yani evren hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Bu bağlamda “doğanın ışığı” (*Licht der Natur*) ile bilgi elde etmek önemli olmakla birlikte, “doğal büyü” (*magia naturalis*) ve astroloji gibi okült yöntemler de Paracelsus tarafından benimsenmiştir.³² Dolayısıyla Paracelsusçu paradigma, tıbbi uygulamalarda tek başına kimyasal ilaçların kullanımı anlamına gelmediği gibi, Paracelsusçu etkiyi sadece kimyasal ilaç üretimi ve kullanımı bağlamında açıklamak doğru değildir. Öte yandan Avrupa’da Paracelsus’un Galenci-İbn Sînâci tıbbıya yönelik tutumunun tek geçerli yaklaşım olmadığı gözden kaçırılan bir başka problemidir. Avrupa’da Paracelsusçuluğu savunanlar, *kadim* tıbbi savunanlar, eski ve yeni tıp paradigmaları arasında bir sentez arayışında olanlar gibi farklı yönelişlerin bulunduğunu³³ dikkate alarak Osmanlı’daki “yeni”yi tartışmak daha doğru bir zeminde fikir yürütmemizi sağlayacaktır.

Şekil 1. On yedinci yüzyıl Avrupa’sında, Paracelsus sonrası tıp anlayışının temel yönelişleri ve temsilcileri

Avrupa coğrafyasındaki tüm bu yönelişlerin Osmanlı tıp çevrelerine tek tek hangi kanallardan ulaştığını tespit etmek ayrı bir mesai gerektirir. Burada bilinen iki kanala ve bunların yanında on yedinci yüzyılda önceki ikisiyle iletişim halinde olan üçüncü bir kanala işaret etmek yeterlidir. İstanbul’un fethi sonrasında Bizanslı hekimlerin Avrupa ile irtibatları, bunların yanında on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren İspanya’dan gelen Yahudi hekimler

32 Kurt Goldammer, “Der Beitrag des Paracelsus zur neuen Wissenschaftlichen Methodologie und zur Erkenntnislehre” *Medizinhistorisches Journal* 1, 2/3 (1966): 75-95.

33 August Friedrich Hecker, *Die Heilkunst auf ihren Wegen zur Gewissheit, oder die Theorien, Systeme und Heilmethoden der Aerzte seit Hippokrates bis auf unsere Zeiten* (Wien: Doll, 1813), 73.

ve beraberinde getirdikleri miras ve ilişki ağları, Avrupa ile Osmanlı arasında köprü vazifesi görmüştür. On yedinci yüzyıl ve sonrasında Osmanlı'nın Avrupa'daki tıp otoriteleri ile ilişkilerinde İtalya'nın ve özellikle Padua okulunun özel bir yeri vardır. Kökenleri on üçüncü yüzyıla kadar giden Padua okulu, Andreas Vesalius'un öncülüğünde on altıncı yüzyılda anatomide bir dönüm noktası yaşamıştır.³⁴ Bu okulun Osmanlı ile bağlarını sağlayanlar arasında Giovanni Mascellini (1612-1675)³⁵, Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) ve Tobias Cohen (1652-1729)³⁶ gibi isimler gelmektedir.³⁷

İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-İtkân* adlı eserinde Padua okulunun temsilcilerine de temas ettiği³⁸ ve Avrupalı hekimlerden oluşan geniş bir isim yelpazesi verdiğini görmek mümkündür. Bu isimlerin bir kısmı, İbn Sellûm'un eserleri, bu eserlerin çevirileri ve onun çevresinde oluşan literatür sayesinde Osmanlı'da daha bilinir hale gelmiştir. On yedinci yüzyılın sonu ve devamında yazılan eserlerde bu isimlerin bir arada veya arka arkaya geçmesi yeni bir olgudur, ancak bu durum, sözü edilen isimlerin tek bir akımı temsil ettiği şeklinde algılanmamalıdır. Osmanlı tıbbında “yeni”nin ne olduğuna ve nasıl tanımlandığına, ona yönelik tavırların neler olduğuna odaklanan bu makalede *kadim* tıbbı bakış, bağlılık ve ona yönelik eleştiriler noktasında Avrupa'daki tutumun bir benzerinin Osmanlı'da olduğunu, *kadim* tıbbi bütünüyle terk edip tam anlamıyla Paracelsusçu tezleri kabul eden hekimlerin varlığını savunmak çok güçtür. Osmanlı'da bu dönemde iki temayülün öne çıktığını söylemek mümkündür: (i) Bir yanda Paracelsusçuluktan veya eklektik tezi savunanlardan hiç etkilenmeyenler, eserlerinde bunlara herhangi bir atıf yapmayanlar, yani tamamen *kadim* tıbbı bağlı kalanlar vardır. On sekizinci yüzyılda bu geleneğin tipik bir temsilcisi *el-Kânûn fi't-tıb*'ın mütercimi Tokadı Mustafa Efendi'dir (ö. 1196/1782). (ii) Diğer yanda “yeni” görüşleri ve uygulamaları *kadim* paradigmaya eklemeye çabasında olanlar bulunur. Bu ikili tasnif, daha doğru bir tablo sunabilir. İkinci gruptaki Osmanlı hekim ve müellifleri için “yeni” daha ziyade Galenci-İbn Sînâci *kadim* tıp paradigmasında bulunmayan her şeydir. Böyle olunca “yeni”, sınırı olmayan bir anlama karşılık gelmektedir ve bu açıdan sürekli genişlemektedir. On sekizinci yüzyıl ortalarında bu sentezin en iyi görebileceği eser, Abbâs Vesim Efendi'nin (ö. 1175-1161-62) *Düstûr-ı Vesîm fi Tıbbi'l-cedîd ve'l-kadîm* adlı eseridir.

34 Andrea Porzionato vd., “The Anatomical School of Padua,” *Anatomical Record* 295 (2012): 902.

35 M. Fatih Çalışır, “An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673),” *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*, editörler Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar (İstanbul: Kronik Yay. 2021) içinde, 253-271.

36 Abdüssamet Yılmaz, “From Padua to Istanbul: Peregrinatio Medica of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 199-215.

37 On sekizinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde Toderini'nin Osmanlı'nın Avrupa tıbbını yakından takip ettiğini gözlemlemesi ve bunu dile getirmesine ayrıca vurgu yapmamız gerekir. Bkz. Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 73-78.

38 “Vesâlius et-Teşrihî ortaya çıktı ve anatomi üzerine inşa ettiği bir ekol kurdu (*vehtera'a mezheben*).” Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 581. “Fâlûbiyûs el-Cerâihî'nin (Gabriel Falloppio) yaptığı pelesenk yağdı ilacı tüm ok, kılıç, top ve tüfek yaralarına faydalıdır.” Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 239-40.

Natalia Bachour, İbn Sellûm üzerine hazırladığı monografide onun yeni tıp anlayışının Paracelsus'un yeni tıbbi (*nova medicina*) olmadığını, Sennert ve Crolius üzerinden yapılan Paracelsus tıbbına ait tercümelerde, Paracelsusçuluğa ait izlerin asimile edilmesi ve iatrokimya uygulamalarının humoral patolojiye eklemelenmesine dayanan bir prensibi benimsendiğini savunmaktadır.³⁹ Miri Shefer de İbn Sellûm'un yeni bilgiyi geleneksel öğrenme tarzlarından büyük bir kopuş olarak sunmak yerine *kadim* modele dâhil ettiğini belirtmiştir.⁴⁰ Bu tespitler dikkate alındığında İbn Sellûm ve benzeri diğer isimler için “yeni”, *kadim*'in karşısında ayrı bir alan değil, *kadim*'e dahil edilen birikimdir. Dolayısıyla İbn Sellûm ve çevresine göre esas olan “yeniyi alımlama yönelişinde olan *kadim* 'dir”.⁴¹ Tıp bilimlerindeki bu yaklaşımı Osmanlı düşüncesinde daha genel anlamda köklerini Kâtib Çelebi'de (ö. 1067/1657) bulan “*kadim* ile geleceği kurmak” ilkesi etrafında formüle etmek mümkündür.⁴² İbn Sellûm ve sonrasındaki bir dizi ismin zihniyet değişikliği ve yeni bir bakış açısı olarak gördükleri durum budur. Söz konusu bakış açısını yansıtan çok sayıda örnek arasından *Gâyetü'l-itkân*'in mukaddimesine⁴³

39 Bachour, *Oswaldus Crolius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 60-61.

40 Miri Shefer, “An Ottoman Physician and his Social and Intellectual Milieu: The Case of Sâlih bin Nasrallah Ibn Sallum,” *Studia Islamica* 106 (2011), 105, 113, 120, 121.

41 Bu açıdan *Gâyetü'l-itkân*'in kaynakları fikir vericidir. Bkz. Ek I.

42 İhsan Fazlıoğlu'nun önerdiği bu çerçevede tıp bilimleri için de geçerli gözükmektedir. Ancak Fazlıoğlu'nun “bu yüzyılın sonunda çok çeşitli değişkenler nedeniyle, *kadim* 'in terk edilerek '*cedid* ile geleceği kurmak' ilkesine dönüştüğü” savı ve “XVIII. yüzyılın artık tıp biliminin *kadim* nazarî zeminin de tedricen sorgulandığı ve yüzyılın sonunda terk edilmeye başlandığı bir yüzyıl” olduğu yönündeki iddiaları (Bkz. İhsan Fazlıoğlu, “Muhasebe Dönemi,” *İslâm Düşünce Atlası*, c. 5, ed. İbrahim Halil Üçer, genişletilmiş dördüncü baskı (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022) içinde, 1708-1726; a. mlf. “Kadim ile Cedid Arasında: Muhasebe Çağı'nda Tıp Bilimi,” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5, 1819-20) tıp ve tıbbi ilimler açısından pek isabetli gözükmemektedir. Zira tıpta “kadim” sorgulanmakla beraber geçerli ve güçlü bir paradigma olduğu, *cedid*'i bünyesine katarak hâlâ merkezde olduğu müşahade edilmektedir. Terkedilmesi bir yana *kadim* paradigma yeni ilaçları, yeni teknikleri içine alma istidadiyla varlığını on sekizinci ve hatta bir yere kadar on dokuzuncu yüzyıl tıbbında bile güçlü bir şekilde sürdürmüştür. Mesela on dokuzuncu yüzyılda mikrobun bulunması sonrasında veba, kolera gibi hastalıkları miazma doktrini ve humoral patoloji kuramı ekseninde açıklamaya, tedavi etmeye çalışan çok sayıda eser hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da yazılmaya devam etmiştir. Burada on dokuzuncu yüzyılda “bakteriyologlar” ve “yayılma karşıtları” arasında vuku bulan ihtilafları hatırlatmada fayda vardır. Önderliğini Rudolf Virchow'un yaptığı yayılma karşıtları sarı humma, veba, kolera, cüzam ve gribin bulaşıcı karakterini inkâr ettikleri gibi hastalığın mikrop sayesinde yayıldığı fikrini de reddetmişlerdir. Bkz. Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 91-92. Aynı veya benzer yaklaşımlar Osmanlı başta olmak üzere İslâm coğrafyasında da oldukça yaygındı. Osmanlı'da modern tıbbın kökenlerinin on dokuzuncu yüzyılın öncesine götürülemeyeceğine dair bir değerlendirme için bkz. Rhoads Murphey, “Osmanlı Tıbbı ve Kültürlerüstü Karakteri (On Altıncı Yüzyıldan On Sekizinci Yüzyıla),” çev. Tuncay Zorlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2* (1998): 265.

43 *Gâyetü'l-itkân*'in son haliyle bir araya getirilmesi (*tertib*) İbn Sellûm'un vefatından sonra oğlu Rumeli Kazaskeri Yahya Efendi'un tabip Ahmed b. Esad b. Eyyüb'a (ö. 1106/1694-95) siparişiyle olmuştur. Eseri bir araya getiren (*mürettib*) Ahmed b. Esad, Dimaşk'ta doğmuş, eğitimi orada aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş, Fatih Dârüşşifâ'sında başhekimlik yapmıştır. Eserin kısa önsözü tıp tarihine nasıl bakıldığı kadar başka açılardan da oldukça dikkat çekicidir ve büyük bir ihtimale Ahmed b. Esad tarafından yazılmıştır. Diğer bir ihtimal, aşağıda aktaracağımız ifadelerin Yahya Efendi'ye ait olmasıdır. Daha zayıf bir ihtimal ise, bu ifadelerin İbn Sellûm'un kendisi tarafından söylenmiş olup notlar halindeki defterlerinde olmasıdır. Önemli olan burada İbn Sellûm'un nasıl görüldüğü ve yaptıklarının çevresinde nasıl algılandığıdır. Eseri Türkçeye çeviren Mustafa b. Muhammed, eserin mukaddimesinde müellifin eseri telif ve tasnif ettiğini ancak temize çekme ve düzenlemeden (*tebyîz ve tertib*) önce vefat ettiğini ifade etmektedir. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzhetü'l-*

temas edilebilir. Yeniliklere açık olmayan ve selefin büyük mirasının hakkını veremeyen çevrelerin eleştirildiği mukaddimede, İbn Sellûm'un tıp ilminin "yenileyicisi" (*müceddid*) olarak görülmesi nasıl bir bakış açısı ve zihniyete muhatap olduğumuzu ortaya koymaktadır. İbn Sellûm'un Osmanlı hekimbaşısı olması, etkisinin şahsıyla sona ermeyip belli bir çevre tarafından sarayda, payitahttaki hastanelerde, tıp konusunda yazanlar ve tıp eğitimi verilen çevreler sayesinde sonraki kuşaklarca sürdürülmesini sağlamıştır.⁴⁴ Eserlerinin nüsha sayısının yüksekliği, Arapça olanların Türkçe'ye, Türkçe olanların Arapça'ya çevrilmesi, İbn Sellûm'un tıp anlayışının başta oğlu Kazasker Yahya Efendi ve Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi olmak üzere bürokraside sürdürülmesi, on sekizinci yüzyılda nasıl bir perspektifin hayatta olduğuna ve Abbâs Vesim Efendi'ye giden yolun taşlarının nasıl döşendiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Şimdi *Gâyetü'l-itkân*'ın mukaddimesinde yazılanlara bakalım:

إلا أن أطباء العصر أضاعوا ما ورثوه عن السلف والخلف كورثة المال وقنعوا بظن العوام إياهم أهل الكمال حتى انسند باب الاجتهاد في أمر حديث والتميز بين الجديد والرثيث إلى أن وصلت النوبة إلى واحد العصر والأوان [...] المولى صالح أفندي [...] إلى أن انغمس في عباب كتب تلك الأساطين من حكماء اليونان وأطباء اللاطين وغاص في لجاج تجاربهم حتى وصل إلى مؤدى أرانهم فاستخرج منها دررا فاخرة سميئة وتراكيب وعلاجات أنتت في أصدافها كميئة وغير ذلك من الفوائد الفريدة والأمراض الحديثة الجديدة.

Önde gelen Yunan ve Latin hekimleri tıbbın temel ve alt konularında sayılmayacak kadar ciltler meydana getirmişler, sonra onlara halef olan büyük İslâm hekimleri özenle ve derinlemesine bir kavrayışla bu temel konuları daha ayrıntılı yazmışlar, dahası bunlara birçok şey ilave etmişlerdir. Doğru kavrayışları ve sağlıklı düşünceleri sayesinde onlar bu çıkarımları yapabilmişlerdir. İlgi ve gayret hastalanıncaya ve mizaçlar bozuluncaya kadar da bu durum nesilden nesle devam etmiştir. Ne var ki dönemin hekimleri seleften gelen bu birikimi bir mirasyedi gibi heba etmiş, avamın kanaatine kapılıp zan ile iş yapmışlar ve nihayet daha önce var olmayan bir durum karşısında, yeni ile köhneleşmiş arasında ayırım yapmada içtihat kapısı kapanmıştır. Ta ki döneminin biricigi, gözdelerin gözdesi, tıp ilminin müceddidi, tıp erbabının önderi ve Osmanlı Devleti'nde hekimlerin başı, (...) üstadımız Sâlih Efendi'ye [İbn Sellûm] sıra gelinceye kadar. O, Yunan hekimleri ve Latin tabiplerinin kitaplarının sel sularına atıldı, denizlerinin dalgalarına daldı ve oradan eşsiz ve paha biçilmez incileri, sedeflerinde gizli olan ilaçları ve tedavileri çıkardı. Bunlardan başka nice eşsiz ve ince bilgileri, yepyeni hastalıkları...⁴⁵

ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân, 3. *Gâyetü'l-itkân*'ın bir araya getirilme süreci ve çevirisi *Nüzheti'l-ebdân* hakkında yanıltıcı bir bilgilendirme için bkz. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 132.

44 Sâlih b. Nasrullah'ın vefatından sonra eserlerinin tercümelere yapılmış ve bunlar birçok eserin öncüsü olmuştur. Latince kaynaklardan Arapçaya tercüme ettiği, iatrokimya uygulamalarının Osmanlı'da kullanılmaya başlaması adına bir milat olarak kabul edilen *Tercemetü'l-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ'î li-Paraselsus* isimli eseri Türkçe yazılan iatrokimya kitaplarına kaynaklık etmiştir. Bunlara örnek olarak Ömer b. Sinan İzniki'nin *Künûzü Hayâtî'l-insân kânûn-ı etebbâ-i feylesüfân*'ı, Ömer Şifâî'nin *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâî* adlı eseri, Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin *Gâyetü'l-müntehâ fi tedbiri'l-merzâ'sı* ve *Mürşidü'l-lîbâs fi Tercümeti Spagorya* adlı eseri verilebilir. Ayrıca İbn Sellûm'un ansiklopedik eseri *Gâyetü'l-itkân* Ebû'l-Feyz Mustafa tarafından *Nüzheti'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân* adıyla ve *Akrabadin* eseri de Hayâtîzâde damadı Süleyman Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

45 Arapçadan Türkçeye tercüme, bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır. Bkz. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 50. Bachour, bu mukaddimeyi İbn Sellûm'un oğlu Yahya Efendi'nin yazdığını belirtmiştir (Bachour, *Oswald Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 88-91). Mukaddimeyi İbn

İbn Sellûm'un burada var olan bir geleneği yenileyen (*müceddîd*) şeklinde bir isim olarak görülmesi önemli olduğu gibi onun Paracelsus hakkındaki kanaati de anahtar bir role sahiptir. İbn Sellûm'un *Tercemetü't-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ li-Paraselsus* eserinde⁴⁶ Paracelsus'un yeni bir ilim ortaya koyma iddiasını açık bir dille reddetmesi ve aslında onun *kadim* gelenekten beslendiğini söylemesi, Paracelsus ve Sennert gibi isimleri alımlama noktasındaki motivasyonunu da göstermektedir. Dolayısıyla İbn Sellûm'un motivasyonunda asıl olan *kadim*'dir:

واعلم أن علاقة صناعة الطب بصناعة الكيمياء أمر معلوم قديم، لكن براكلوسوس اخترع أصولاً في صناعة الطب على منوال آخر واصطلاحات جديدة وألفاظاً عجيبة زاعماً أن هذا العلم هو اخترعه، وليس الأمر كما زعم، وإنما اخترع اصطلاحات وعبارات غريبة، وما ذكره من الأصول لصناعة الطب فهو مأخوذ من الحكمة ولا علاقة لصناعة الكيمياء به. والحاصل أن مضمون ما ألفه براكلوسوس مأخوذ من الحكمة ومن صناعة الكيمياء وكل من العلمين قديم.

Şunu bil ki tıp sanatının kimya sanatıyla ilişkisinin *kadim* bir şey olduğu bilinir. Fakat Paracelsus tıp sanatında başka bir bakış açısına göre ilkeler, yeni istilahlar ve pek bilinmedik kavramlar icad etti. O bu ilmi kendisinin ortaya koyduğunu iddia etti. Halbuki durum onun iddia ettiği gibi değildir. Zira o terimler ve bilinmeyen kelimeleri icad etti, onun tıp sanatı için sözünü ettiği ilkeler felsefeden alınmadır, onun kimyasıyla bir alakası da yoktur. Velhasıl Paracelsus'un yazdıklarındaki şeyler felsefe ve kimyadan alınan şeylerdir. Ve her iki ilim de *kadim*'dir.⁴⁷

İbn Sellûm, Paracelsus'u "referanslarında gizli bir Hermetik yaklaşımın öne çıktığı bir yazar" olarak takdim etmektedir. Bunu, "Yeni, bu bağlamda geleneğin içinde bir yenidir." cümlesi dahilinde görmemiz yanlış olmaz. İhsan Fazlıoğlu'na göre Paracelsus'un yaklaşımının daha önce İslâm dünyasında bir karşılığının olması, yani gelenekte bu söyleme aşına olunması, Paracelsusçuların iatrokimya akımının Osmanlı ülkesinde yer edinmesini sağlayan faktörlerden biridir. Burada İznikli Fazıl Ali Bey'in (ö. 1018/1619) çalışmalarının önemli bir eşik olduğu⁴⁸ hatırlanmalıdır. Fazıl Ali Bey'in eserleri ve tıbb-ı kimyevi konusunda yazan diğer yazarlar sayesinde on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlı'da dinamik bir klasik simya literatürünün bulunması önemlidir. Hatta sonraki dönemlerde de Paracelsus

Sellûm'un oğlunun yazması, yazdırması veya eserin tebyizini üstlenen hekimin yazması çevresindekilerin İbn Sellûm'u bir *müceddîd* olarak görmesi gibi kanaatlerin geçerliliğine bir hanel getirmemektedir. Aynı ifade *Gâyeti'l-itkân*'ın tercümesinin mukaddimesinde de geçmektedir: "zübdetü'l-etbâi'l-müteahhirin ... müceddîdî ilmi'l-ebdân hellâli müşkilâti't-tıbbiyye ve keşşâfi rümûzâtî'l-feylesüfiyye." Bkz. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzheti'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân*, 3.

46 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Tercemetü't-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ li-Paraselsus* eseri Paracelsus'un tıp anlayışını benimsemiş olan Oswaldus Crollius'un *Basilica chymica* adlı eserinin Arapça çevirisi olan *el-Kimyâ ü'l-melekiyye* ve Paracelsus ve Galen tıbbi arasında bir uzlaşma arayışında ve "eklektik" bir paradigma anlayışına sahip olan Sennert'in *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu* adlı eserinin çevirisi *et-Tıbbü'l-kimyâ'i'l-cedîd* birleşiminden oluşmaktadır. Bkz. Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 107-134.

47 Arapçadan Türkçeye tercüme, bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, "Anhang: Übersetzung ausgewählter Textpassagen von at-Ṭıbb al-kımiyâ' al-ğadîd (Die neue chemische Medizin)," Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul* içinde, 414-415.

48 İhsan Fazlıoğlu. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi: Felsefe-Bilim Yazıları*, (İstanbul: Papersense, 2015), 206.

etkisi ile iatrokimya uygulamalarını benimseyen hekimlerin yine de klasik simya geleneğine kayıtsız kalmadığı, örneğin Ömer Şifâî'nin Osmanlı'daki simya geleneğinin bir parçası kabul edilebilecek müstakil bir eser kaleme aldığı vurguları⁴⁹ *kadim*'in güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Feza Günergun bu tartışmaya eğildiği makalesinde simya metinlerinin Anadolu'ya taşınması ve Sûfî dervişler tarafından yeniden üretilmesini Paracelsusçu yazarların iatrokimya uygulamalarının Osmanlı tarafından benimsenmesini iç dinamikleri olarak görmesi de bu perspektifi desteklemektedir.⁵⁰ Ekonomik sebeplerin de etkisiyle iatrokimya metinlerinin Bursalı derviş hekimler tarafından Türkçeye tercümesi ve derlemeleri on sekizinci yüzyılda da devam etmiştir. Günergun'a göre de Ömer b. Sinan el-İznîkî ve Ömer Şifâî burada öne çıkan isimlerdir. Bazı Osmanlı hekimleri, belki de kimyasal ilaçların etkinliği ve zehirlilik derecesi hakkında bilgi veya deneyim eksikliğinden veya doza karar vermede zorluklar nedeniyle kimyasal maddelerin tedavide kullanımına karşı olmuşlardır. Ancak kimyasal maddeler içeren yeni reçetelerin tedavüle girmesi Avrupa'da Galenistler ve Paracelsusçu doktorlar arasında yaşanan çatışma benzeri bir durumun Osmanlı'da yaşanmasına sebep olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı'da kimyasal maddeler içeren reçetelerin gelişi, Galenik ilaçların kullanımını engellememiştir.⁵¹ Aksine her iki türdeki ilaçların içerikleri, hazırlanması ve kullanımları aynı metinler içinde arka arkaya zikredilmiştir. Ömer Şifâî'nin *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*'i bu açıdan oldukça zengin örnekler sunan bir kaynaktır. Geleneksel reçetelerin yanında, yeni drogların kullanıldığı ilaç reçetelerine de yer verilir. Suların, ruhların damıtılması, Paracelsus, Sennert, Crollius ve başka yazarların ilaç terkipleri ayrıntılı bir şekilde açıklanır.⁵² Mesela reçetesi Crollius'a ait hayvan mumyası özü (*hülâsa-i mûmyâi'l-hayvânî*) adlı ilaç kokmamış insan mumyası (*mûmyâi'l-insânî gayr-i kerîheti'r-râyîha*) içerir.⁵³

2. Yeni Hastalıklar

Osmanlı tıp literatürüne giren bazı yeni hastalıkların tamamen yeni mi olduğu yoksa önceki literatürde başka bir şekilde bilinmek suretiyle mi var olduğu tartışılan bir meseledir. Yeni hastalık tabirindeki “yeni” için *cedîd* ve *hâdis* veya *nev* sıfat olarak kullanılan kelimelerdir. Frengi, pilika, illet-i merâkiye, iskorbüt, habis ateş (İngiliz ateşi) ve benzeri hastalıklar bu kabilden olup dönemin hekimleri bu hastalıklar hakkında müstakil risaleler yazdığı gibi ansiklopedik tıp eserleri içinde de bunlara yer verilmiştir. Ayrıca literatürde, Latince yazılan yeni hastalıklarla ilgili eserlerin muhtasar çevirileri de vardır.

49 Tuna Artun, “Hearts of Gold and Silver: The Production Of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World” (Doktora tezi, Princeton University, 2013), 8-10, 83.

50 Feza Günergun, “Convergences in and around Bursa: Sufism, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750,” *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, ed. Pamela H. Smith, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019) içinde, 230.

51 Günergun, “Convergences in and around Bursa,” 227-257.

52 Mesela bkz. Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*, Hamidiye 1020, 18a, 34a, 34b, 35b, 36a, 38b, 39a, 45a, 51b, 54b, 55a, 58a, 75a.

53 Bkz. Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*, Hamidiye 1020, 35b.

Osmanlı tıp literatüründe bir hastalığın “yeni” olup olmadığı hakkında görebildiğimiz ilk tartışmayı Dâvûd-i Antakî yapmaktadır. Frenginin (*el-habbü'l-Efrençî*, sifilitik şankr, chancre)⁵⁴ önce Avrupalılar tarafından tanındığını, H. 807’de (1405) Arap yarımadasında görüldüğünü söyleyen Antakî, hekimlerin bu hastalıktan bahsetmediğini, “sonraki hekimlerin” onu İran ateşine (*en-nârü'l-Fârisî*) dahil ettiklerini, ancak bunun bir cehalet eseri olduğunu söyler. Ona göre bu hastalık salt bir arada bulunma ile de bulaşırken (*yu’dî*) cinsel ilişki bunu hızlandırır.⁵⁵ İbn Sellûm ise hastalığın ortaya çıkışı hakkında miladi 1490’lı yıllara tekabül eden iki farklı tarihlendirme yapmaktadır.⁵⁶ Ancak burada asıl önemli olan hastalığın Yeni Dünya’dan Avrupa’ya ve oradan İslâm coğrafyasına intikal eden *nevzuhur* bir şey olduğunu ifade etmesidir.⁵⁷

Gerek Sennert, iskorbüt hakkındaki Latince eseri *De Scorbuto Tractatus*’da gerekse İbn Sellûm bu eserden yaptığı kısaltılmış Arapça çeviride (*Risâle fi İskûrbûtü*)⁵⁸ iskorbütün tamamen yeni bir hastalık (*hâdis*) mı yoksa eski bir hastalık (*kadîm*) bir hastalık mı olduğunu sorgulamaktadır. Her iki yazara göre de iskorbütün yolculuğu frengi (*el-habbü'l-Efrençî*) hastalığı gibidir. Frengi ilk olarak Yeni Dünya’da ortaya çıkmış, sonra yakınlaşma ve gidip gelmeyle bulaşmış ve yaygınlaşmıştır (*serâ ve ‘amme bi’l-mukârabe ve’l-mücâvere*). Avrupa’da çoğunlukla Felemenk, Avusturya, İsviçre ve Rusya beldelerinde ve ayrıca Yemen’de görülmektedir. Dolayısıyla iskorbüt, ortaya çıkışı ve yayılması itibarıyla tamamen yeni bir hastalıktır.⁵⁹ Ancak gerek Sennert ve gerek İbn Sellûm bu yeni hastalığı *kadîm* paradigmaya adapte etmekte, hastalığın patolojisini ve tedavisini bu çerçevede açıklamaktadırlar. İbn Sellûm, ansiklopedik eseri *Gâyetü'l-itkân*’da iskorbüte bir organa

54 Osmanlı tıp literatüründe frengi hastalığından ilk olarak *Alâim-i Cerrâhîn*’de bahsedildiği kabul görmüştür (Mesela bkz. Nuran Yıldırım, “On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrâhnâmeler,” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1, 1 (2011): 19-28). *Alâim-i Cerrâhîn*’de “Firenk uyuzu, kurhâ, mâl-ı Firencese” olarak zikredilen hastalık Hz. Nûh veya Hz. Mûsâ zamanından beri görülen ve havanın zehirlenmesiyle ortaya çıkan bir hastalık olarak anlatıldığına göre (Bkz. İbrahim b. Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhîn: Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 220) bunun tıp tarihinde frengi olarak bilinen hastalıkla aynı şey olmasına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu eserdeki hastalığın patolojisi Antakî ve İbn Sellûm gibi hekimlerin anlattığından büyük ölçüde farklıdır. Frengiye özgü şankrlar, önce kabarcık (*habbe*) olarak gelişip sonra ülserleşirler (*karha*).

55 Dâvûd-i Antakî, *en-Nüzhetü'l-mübhice fi teşhîzi'l-ehzâni ve ta'dili'l-emzice*, Şehid Ali Paşa 2109, 150a.

56 Antakî'nin *en-Nüzhetü'l-mübhice* adlı eserin gerek en erken tarihli yazma nüshalarında ve gerek matbu nüshasında geçen 807 tarihi hatalı olmalıdır. Bkz. Antakî, *en-Nüzhetü'l-mübhice*, Şehid Ali Paşa 2109, 150a; Fatih 3643, 99a; *en-Nüzhetü'l-mübhice fi teşhîzi'l-ehzâni ve ta'dili'l-emzice*, c. 3 (Beirut: el-Mektebetü's-Sekafiyye, [t.y.], 179). Tıp tarihinde hastalığın ilk görüldüğü tarih olarak kabul edilen 1494-95 yılları hicri 899-900'e denk gelmektedir. Dolayısıyla İbn Sellûm'un zikrettiği üzere hicri 900'lü yılların hemen öncesi veya sonrasında doğru olduğu kanaatindeyiz.

57 İbn Sellûm Arapça eseri *Gâyetü'l-itkân*’da H. 904, Türkçe eseri *Gâyetü'l-beyân*’da 900’e yakın zamanda ifadesini kullanır. İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 945-46; *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975, 282b. *Gâyetü'l-beyân*’ın Arapça çevirisinde mütercim H. 904 yılını zikreder. *Gâyetü'l-beyân fi tedbiri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr (Dimaşk: Menşûrâtü'l-hey'eti'l-âmmeti's-Süriyeti'l-kitâb, 2013), 868.

58 Bu eserin neşri yeni hastalıkları tartışacağımız makale içinde olacaktır.

59 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fi İskûrbûtü*, Esad Efendi 2487, 264a.

özgü olmayan hastalıklar bölümünde frengi ve pilika hastalıklarıyla art arda yer vermektedir. Eserin bu bölümünde, ilgili risalesinin de özeti sunduğu görülür.⁶⁰ Yeni bir hastalığın *kadîm* paradigma içerisinde açıklanması yaklaşımı, Hayâtîzâde Mustafa Feyzi'nin yeni hastalıklar üzerine yazdığı *Hamse*'sinde⁶¹ de görülür. Ayrıca Hayâtîzâde, pilikayı tedavi etmek için çağdaş Latin kaynaklarını kullanmakla beraber verilen tedavi, yeni kimyasal tıbbi yaklaşımlara dayanmamaktadır.⁶²

Yeni hastalıklar bütünüyle yeni ortaya çıkan hastalıklardan olabildiği gibi geçmişteki hekimler tarafından ayırt edilememiş, yani teşhis konulamamış ve sonradan gelen hekimler tarafından tanımlanmış hastalıklar da olabilmektedir. Bu bağlamda Hayâtîzâde'nin yeni hastalıkları (*marazân-ı cedidân*) konu edinen *Hamse*'sinde geliştirdiği tıp felsefesi ve patoloji yorumu oldukça dikkat çekicidir. Hayâtîzâde bu durumu illet-i merâkiyye hastalığı örneğinde açıklamaktadır.

Hükemâ'-yı mütেকaddiminden Arap ulemâsı ve Yunan tabibleri illet-i merâkiyyeyi sevdâ'-yı merâkiyyeden fark etmeyip illet-i merâkiyyeye, sevdâ'-yı merâkiyye dediler. Amma Latin hükemâsının müteahhirleri fark eylediler ve illet-i merâkiyyeye mübtelâ olanların ekserinde alâ'im-i sevdâ olmadığını ispat eylediler ve 'illet-i merâkiyye, sevdâ'-yı merâkiyyeye yakındır' dediler.⁶³

Yukarıdaki verilen alıntılardan anlaşıldığı üzere, bu ve bu çalışmanın diğer bölümlerindeki bazı örnekler, dönemin eserlerinin sadece uygulamaya yönelik alanlarla kendini sınırlamadığını, teorik bir tartışma zemininin bulunduğuna işaret etmektedir.

3. Yeni Bitkiler⁶⁴

“Yeni” kavramı, yeni bir coğrafyadan göreceli olarak yakın bir zamanda Osmanlı dünyasına giren ilaç hammaddeleri ve ilaçlar için de kullanılmıştır. Yeni Dünya'dan gelen, *kadîm* kitaplarda bahsedilmemiş ve yeni keşfedilmiş olan bitkiler “yeni” olarak nitelenmişler ise de bu sıfat, Çin, Maçın, Hotan gibi Asya'dan gelen ve Osmanlı pazarına yeni giren bazı bitkiler için de kullanılmıştır. Yeni bitkiler üzerine kaleme aldığı Arapça eserinde Münecimbaşı Ahmed Dede, peygamber ağacını (*Guaiacum officinale*) ve sâsâfras (*Sassafras albidum*) ağacını Yeni Dünya'dan gelen yeni bitkiler olarak nitelendirirken çöpçiniyi

60 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 954-58; a. mlf. *Nüzhetü'l-ebdân fî Tercemeti Gâyeti'l-itkân*, 546-47.

61 Hayâtîzâde'nin beş risalesinden müteşekkil olan *Hamse*'nin tenkitli neşir çalışması devam etmektedir.

62 Sara Nur Yıldız, “A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (*Plica polonica*),” *Intellectual History of the Islamicate World* 10 (2022): 4.

63 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i İlet-i Merâkiyye*, Hacı Selim Ağa 868, 3b.

64 Bu makaleyi tamamlamak üzere, “On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Yeni Bitkiler: İbn Sellûm, Hayâtîzâde, Münecimbaşı Ahmed Dede Örnekleri” başlıklı bir makale hazırlanmakta olduğundan, bu bölüm kısa tutulmuştur.

(*Smilax china*) Çin ve Hotan bölgelerinden getirilen yeni bir bitki olarak ele almaktadır.⁶⁵ Bu maddelere ve bunlardan yapılan ilaçlara on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tıp çevrelerinde gösterilen ilginin boyutları, söz konusu hammadde ve ilaçların pazara ve tıp literatürüne yoğun olarak girmiş olmasından anlaşılmaktadır.⁶⁶ Yeni droglara ve bunlardan yapılan ilaçlara, tek bir drogu tanıtan Türkçe ve Arapça risalelerde,⁶⁷ birden çok yeni maddeyi ve ilacı bir arada tanıtan eserlerde,⁶⁸ hacimli ansiklopedik tıp eserlerinin “ilaç terkipleri (*akrâbâdîn*)” bölümlerinde⁶⁹ yer verilmiştir.

İlgili literatürde hangi maddelerin, nerelerden ve hangi güzergahlar üzerinden getirildiği, ne zamandan itibaren kullanıldığı, eczacılık dışındaki kullanım alanlarına dair bilgiler sadece tıp tarihi çalışmaları açısından değil, siyasi ve kültür tarihi çalışmaları için de önemlidir. Bu kaynaklarda ilaç yapımında kullanılan hammaddelerin farklı dillerdeki adları, fiziki özellikleri, hangi nitelikte ve derecede oldukları, en etkili özellikleri, ayırt edici ve kendine has özellikleri (*hassiyeye*), sıra dışı özellikleri ya da açıklanması güç yanları (*garâib*), hangi hastalıklarda kullanılacağı, nasıl ilaç haline getirilip hangi dozlarda kullanılacağı, yaş ve cinsiyete göre kullanım farklılıkları, diğer yeni ilaçlardan farklı tarafları ve onlarla benzer yanları gibi çok ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Tıp eserlerinde “yeni” olarak nitelendirilen ve haklarında ayrıntılı bilgi verilen bu bitkilerin, tıbbi uygulamalarda yer bulup bulmadığının tespitini arşiv belgeleri üzerinden yapmak mümkündür. Örneğin hicrî 1102 (1690-91) tarihli bir arşiv belgesinde drog isimleri ve miktarlarının bulunduğu listede peygamber ağacı ve çöpçini bulunmaktadır.⁷⁰

4. Eczacılıkta Yeni Ölçüler, Yeni Terimler, Yeni Uygulamalar

İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*'ın “Eczacılık Pratiğinde Gereksinim Duyulan Temel İlkeler” başlıklı Birinci Makalesi'nin Birinci Cüz Birinci Babının Üçüncü Faslı'nda “Ağırlık ve Hacim Ölçüleri” başlığı altında eczacılıkta ve ilaç üretiminde kullanılan ölçüleri tanıtır. Müellif burada ağırlıklı olarak klasik ölçü birimlerini, bunların Yunan ve İslâm dönemlerindeki

65 Münecimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssî'l-eşcârî't-tubbiyyeti'l-Efrençiyye* [*Risâle fi'l-edviyeti'l-cedide*], Bağdad, Kadiriye Medresesi, nr. 715.

66 Yeni bitkilerin tedarikine ve oluşturduğu pazara dair kına kına bitkisi özelinde konuyu tartışan bir makale için bkz. Feza Günergun ve Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14 (2013): 41-68.

67 Bir örnek için bkz. Salim Ayduz ve Esmâ Yıldırım, “Bursalı Ali Münşi ve Tuhe-i Aliyye/Kına Kına Risalesi adlı eserinin çevirisi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (2002): 85-106.

68 Bir örnek için bkz. Münecimbaşı Ahmed Dede, *el-Fevâidü's-seniyye*.

69 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân*'da Yeni Dünya'dan geldiğini belirttiği ya da “yeni” olarak nitelendirdiği yedi farklı bitkiye atıf yapmaktadır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975, 55a-55b, 59a, 63a, 63b-64a, 78a-79b, 83a-84b, 97b-98b. Hayâtîzâde ise, frengi risalesinde “edviye-i erba'a” olarak nitelendirdiği palusentu (peygamber ağacı), siparine (*sarsaparilla*), saffrafs ve çöpçiniyi, müstakim fasıllarda açıklamıştır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*, Hacı Selim Ağa 868, 63b-72b.

70 Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (editörler), *Osmanlılarda Sağlık II* (İstanbul: Biofarma, 2006), 206-207 (Belge 551).

karşılıklarını ve farklılıklarını anlatır. Ancak müellif bu başlıkta bir şeyi daha yapmak ister ve döneminde Avrupa’da kullanılan farklı ölçü birimlerine Sennert’ten iktibasla yer verir. Bu paragraf Avrupa’da ilaç yapımında ölçü birimlerinin kullanıldığını ve bunların Osmanlı’da bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Eczacılık, ağırlık ve hacim ölçülerinin bilgisi olmadan tamam olmaz. Böylelikle eczacı gerekli olan ölçüyü takdir edebilsin. Şimdi ülkelerin büyük bir çoğunluğunda sonraki hekimlerinin tamamı tarafından kullanılan ölçüleri anlatacağız (*ve'l-nezkür el-ân el-evzâne'l-müsta'mele fi ekseri'l-büldân 'inde cüllî'l-etubbâi'l-müteahhirîn*). Sennert şöyle der: İlaç yapımında bir araya getirilen şeyler ya sayı ile ya ağırlık ile ya da hacim ile belirlenir.

Hacimle belirlenenler, bunların içinde ölçüsü büyük olanlar, küçük olanlar, akıcı olanlar vardır ki bunun belirli ölçüsü olur. Kuru olanlar vardır ki bu el ile belirlenir, çoğu otta kullanılan kabza, yarım kabza gibi. Büyük kabza iki el ile, yarım kabza bir el dolusu, hafif bir kabza parmak uçlarıyla alınan ölçü.

Akıcı cisim bazen keyl ile bazen vezn ile ölçülür. Daha çok kullanılan vezn’dir.

Kabza konusunda [tarih boyunca] hekimler arasında bir ihtilaf yokken ağırlıklarda farklı görüşler olmuştur. Yunanlıların kullandıkları ile İslâm hekimlerinin farklı farklıdır. **Aynı şekilde günümüzde Avrupalı hekimlerin kullandıkları ağırlık ölçüleri öncekilerden farklıdır** [vurgu, bu makalenin yazarlarına aittir]. Burada ağırlık ölçülerinde bu kitap için ve içinde geçen bileşik ilaçlar için elverişli olanları anlatacağım. Burada söz konusu görüş ayrılıklarının anlatılmasına gerek yoktur.

Bir, sayıların başlangıcıdır ve bütün sayıların bölündüğü ve nihayetinde gidip durduğu şey 1’dir. Bunun gibi bütün ağırlık ölçüleri de habbeye dayanır. Bu da İslâm, Yunan ve Avrupalı hekimlerin büyük bir çoğunluğunun ittifakıyla ortalama bir buğday tanesidir. Bu, sayılardan 1’in muadilidir. Bütün ağırlıklar, habbenin bir araya getirilmesiyle. Sennert şöyle der: Habbe ağırlıkların temelidir. Ağırlıkların dayandığı şey olan habbe ortalama buğdaydır.⁷¹

Gâyetü'l-itkân’da ağırlıklar ve ölçüler sorununa yönelik bir tür standartlaştırma diyebileceğimiz bu teşebbüsünün pratikte tam bir karşılık bulmadığını İbn Sellûm’dan sonraki kuşaklardan olan ve İbn Sellûm mütercimi Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed’den öğreniyoruz. Müellif *Düsturu't-tabîb fi ameli mizâni't-terkîb* adlı eserinde farklı geleneklerden gelen uygulayıcıların farklı ölçüler kullanmasının yol açtığı zorluklardan bahsetmektedir. Özellikle hekimlerin ve aktarların bir ağırlık ölçüsüne farklı karşılıklar verdiğini ve bunun bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira bu durum bileşik ilaçların yapımında içeriklerin dozajının belirlenmesinin önünde büyük bir engeldir.⁷²

Gâyetü'l-itkân’da yer alan farklı damıtma yöntemleri, Johannes Jacob Wecker’in (1528-1586) *Antidotarium Generale Liber*’inden tercüme edilerek verilmiştir.⁷³ Eserin

71 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 57-59.

72 Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Düsturu't-tabîb fi ameli mizâni't-terkîb*, Nuruosmaniye 3602, 51b-53a. Bu konuda kısa bir tartışma için bkz. Küçük, “New Medicine,” 227-228.

73 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 98-100.

bazı nüshalarında oldukça ayrıntılı bir şekilde görselleri çizilen damıtma aletlerinin nasıl çalıştıkları ve kullanıldıkları hakkında verilen bilgiler⁷⁴ sonraki iatrokimya literatürünün de kaynağı olmuştur. *Gâyetü'l-itkân*'ın Birinci Makalesi'nin son fasıllarından biri de eşdeğer ilaçlar (*ebdâl*) hakkındadır. Bu kısımda verilen bilgiler, eczacının o dönemde Avrupa'da kullanılan terminolojiyi bilmesi açısından için iyi bir örnektir:

اعلم أن المتقدمين كجالينوس وغيره ذكروا الأدوية أبدالاً كثيرة، و نحن الآن نذكر هنا ما اصطلح عليه في زماننا
حكماء الإفرنج، خصوصاً أهل البندقية.

Şunu bil ki Galen ve diğerleri gibi öncekiler ilaçlar için birçok muadil belirlemişlerdir. Biz ise şimdi burada günümüz Avrupalı hekimlerinin, özellikle de Venediklilerin terminolojisine göre konuşacağız.⁷⁵

Gâyetü'l-itkân'ın büyük oranda Wecker'in *Antidotarium Speciale* eserinin II. ve III. bölümlerinden tercüme olduğu kabul edilen⁷⁶ “Mürekkeb İlaçlar” kısmında da yeni terimler, teknikler ve tedaviler hakkında da söylenecek çok şey olmakla birlikte burada bir örnekletilmiştir. “Tuzların İşlenmesi Hakkında” başlıklı fasılda tuzların işlenmesinin İslâm hekimlerinin eserlerinde üzerinde durmadığı bir şey olduğunu ifade eden müellif bunu çağdaş Avrupalı hekimlerin zikrettiğini, kendisinin de onların yolundan gideceğini söyler.⁷⁷ Tuzların işlenmesi ve hangi hastalıklarda kullanılacağını anlatıldığı bu fasıl eserin birçok kısmı gibi sonraki müelliflere ilham kaynağı olmuştur.

5. Yeni Mekanlar: Hekim Dükkanları

Yeni tıpta kullanılan maddelere, örneğin bitkisel ya da kimyasal maddelere ulaşmada ve yeni tıp çerçevesinde oluşan bilginin yayılmasında bir diğer önemli etken ise, sağlık hizmetinin hekim dükkanları aracılığıyla verilmesidir. Bu bağlamda hekim dükkanlarının tıbbın teorik bilgisinin önemini kaybetmesinde ve ilaç uygulamalarına ağırlık veren pratik bir tıp anlayışının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı iddia edilmiştir. Örneğin Emir Çelebi'nin Unkapanı'nda hekim dükkânı açması Harun Küçük tarafından “skolastik eğitim alan hekimin piyasaya çıkışı” olarak nitelendirilmiştir. Böylelikle hekim dükkanları aracılığıyla tıbbın uygulamaya dönük tarafı gelişmiş ve ilaç pazarının tıbbi uygulamalara etkileri olmuştur.⁷⁸ Bu tespitlere katılmakla birlikte dönemin tıbbına dair teorik tartışmaların olmadığı ve yeni tıp uygulamalarının yeterli teorik arka plan olmadan kullanıma girdiği yönündeki değerlendirmelerin doğru bir zemine dayanmadığı, bu makalenin farklı bölümlerindeki iddialardan anlaşılacaktır. Hekimlerin dükkân açıp, tıp hizmeti vermesi

74 Sâlih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-itkân*, 142-146.

75 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 150.

76 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 87-106.

77 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 271.

78 Yazar döneme ait hekim dükkanlarını bir harita aracılığıyla da göstermektedir. Bkz. Harun Küçük, *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 145, 157-158.

elbette on yedinci yüzyılda başlamamıştır; on yedinci yüzyıl öncesinde de dükkân açarak “esnaf tabip” olarak çalışan hekimbaşılardan olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Ayrıca kanunnamelerde tabip, cerrah ve kehhallerle ilgili bulunan maddelerden, esnaf tabiplerin ahilik teşkilatının bir parçası olduğu ve hem yeterliliklerinin hem de verdikleri hizmetin kontrol edildiği görülmektedir.⁸⁰ Örneğin, 1700 yılında hekimbaşı tarafından İstanbul’un değişik bölgelerindeki hekimler ve cerrahlar imtihan edilmiş, 25 hekim ve 28 cerrah dükkanına çalışma izni verilmiştir.⁸¹ Bundan dolayı burada “yeni” olarak nitelendirilen durum on yedinci yüzyıl itibarıyla hekim dükkanlarının sayısında yaşanan artış ve bu bağlamda oluşan ilaç piyasasının tıbbi uygulamaları yönlendirici etkisidir. Özellikle yabancı hekim sayısındaki artış ve bu hekimlerin ilaçlarda kullanılan maddelerin ticaretinde önemli rol oynaması dikkat çekicidir. İbn Sellûm *Gâyetü'l-beyân* adlı eserinde kimyasal bir maddenin⁸² Avrupa’dan getirilip, Galata’da satıldığına temas etmektedir.

Selc-i madeni dediklerini Frenkler güherçileden yaparlar adına sâlpârûnilâ derler, İstanbul’a getirirler, satarlar, hâlâ şimdi İstanbul’da yaparlar ve biz dahi yaparız.⁸³

Oluşan ilaç pazarının dönemin eser yazımına etkisini ise, uzun yıllar Arap, Acem ve Latin hekimlerden tıp öğrendiğini belirten Mehmed b. Ali’nin *Terceme-i cedîde fi’l-havâssi’l-müfred*e adlı eserinin sebep-i telif kısmında görmek mümkündür. Müellif, ilaç yapımında kullanılan bitkilerin aslında İstanbul’da da yetiştiğini ama bilinmediği için insanların “Galata’da Frenk ve Rum keferelerinden” onları yüksek ücretle satın almak zorunda kaldıklarını, bu durumu önlemek için kendisinin bitkilerin tanınmasını sağlayacak resimli “yeni” bir tercüme yaptığını söylemiştir.⁸⁴

Yabancı hekimler sadece ilaç pazarında oynadıkları rolle değil, yaptıkları uygulamalarla da “*tbb-ı cedîd*” bağlamında önem arz etmektedir. Hicrî 1115 (1703) tarihli bir arşiv belgesinde, Frenk hekimlerinin *kadim* tıp uygulamalarını bırakıp, “*tbb-ı cedîd*” adı altında yeni ilaçlar hazırladıkları ve bu ilaçlarla insanlara zarar verdikleri bilgisi bulunmaktadır. Bundan dolayı İstanbul’da ve Edirne’de bulunan hekimlerin dükkanlarının teftiş edilmesi ve ehil olmayanların dükkanlarının kapatılmasına karar verilmiştir. Ayrıca ehil olup, ruhsatlı bir şekilde dükkanlarını işleten yabancı hekimlerin yanlarında yetiştirilmek üzere sadece bir

79 Hekimbaşı Ahî Çelebi (ö. 931/1524) ve Mûsâ’nın (ö. 1056/1646) hekim dükkanları bulunmaktadır. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017), 21, 41.

80 Ayten Altıntaş ve Hanzade Doğan, “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip,” *Osmanlılarda Sağlık I*, editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006), 265-271.

81 Liste için bkz. Sinem Serin, *Hekimbaşılık Kurumu* (İstanbul: Kitabevi 2021), 179-182.

82 İbn Sellûm burada doğal güherçileden elde edilen, kar gibi beyaz potasyum nitrat tozundan (selc-i madeni) bahsetmektedir. Sâlpârûnilâ olarak okunan kelime, Fransızca’da güherçile anlamına gelen ‘salpêtre’ olmalıdır.

83 Sâlih b Nasrullah, *Gâyetü'l-beyân*, Köprülü 975, 138a.

84 Mehmed bin Ali, *Terceme-i Cedîde fi’l-Havâssi’l-Müfred*e (1102/1690), editörler Bülent Özalpay ve Abdullah Köse (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2006), 13.

tane yardımcı (*şakirt*) bulundurabileceği belirtilmiştir.⁸⁵ Yeni tıp uygulamaları bağlamındaki bu özel teftişin sadece Frenk hekimlerine yönelik olması, yabancı hekimlerin ve çalıştırılacak *şakirt* sayısına kısıtlama getirilmesi dikkat çekicidir.

6. Tıp Literatüründe Yeni Başlıklar, İçerikte Düzen Değişikliği, Yeni Çeviriler ve Derlemeler, Fıkıh Literatüründe Yeni Problemler

a. Muhtevada Yenilik, Başlıklarda Dönüşüm: “Yeni”nin Tıp Eserlerine Yansımaları

Bir kavram olarak “yeni”, tıp eserlerinin içeriğinden önce kendini başlıklarda gösterir. Bu makalenin önceki başlıklarında da ifade edildiği üzere, eser adlarında kullanılan “yeni” sıfatıyla tamamen ayrı bir tıp geleneği ve tıp anlayışı değil, “kadim’e eklenen yeni” kastedilmektedir. İbn Sellûm’un *Tercemetü’l-Tıbbi’l-Cedîd’l-Kimyâi li-Paraselsus*, Hayâtîzâde Damadî Süleyman Efendi’nin *Terceme-i Akrahadîn el-Cedîd*’i, Ali Münşî’nin *el-Fevâidü’l-cedîde ve’l-kavâ’idü’l-tıbbiyyetü’s-sedîde*’si, Ömer Şifâî’nin *el-Cevherü’l-ferîd fi’l-tıbbi’l-cedîd ve el-Fevâidü’l-cedîde*’si, Abbas Vesim Efendi’nin *Düstûrü’l-Vesîm fi’l-tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm*’i bu bakış açısını sergileyen eserlerdir. Ayrıca iatrokimyayı ifade etmek üzere bu dönem eserlerinde geçen *kimyâi* terimi da tıpta yeni bir zihniyeti imlemektedir. Bu bağlamda, birçok eser arasından Ömer Şifâî’nin *Tuhfetü’l-ahbâb fi tıbbi’l-kimyâvî*’sini zikredebiliriz.⁸⁶ Müneccimbaşı Ahmed Dede’nin *Risâle fi’l-edviyeti’l-cedîde* olarak da bilinen *el-Fevâidü’s-seniyye min havâssî’l-eşcârî’l-tıbbiyyetü’l-Efrençîyye* adlı risalesini de bu gruba ekleyebiliriz. Öte yandan, eser adlarında “yeni”ye tekabül eden sıfatlar geçmese de *Gâyetü’l-itkân* ve *Gâyetü’l-beyân* gibi eserler yeni tıp zihniyetine öncülük etmişlerdir. Mehmed b. Ali’nin *Terceme-i cedîde fi’l-havâssî’l-müfredde* adlı eserinin başlığında geçen “yeni” sıfatı, tıp zihniyetinden ziyade, yapılan tercümenin yeniliğine işaret etmektedir. *Cedîd*’in tek başına veya *kadim* ile birlikte geçtiği eser adlarının tıp ve eczacılık alanlarına has olmadığını, anılan dönem ve sonrasında astronomi başta olmak üzere farklı sahalardaki eserlerin başlıklarında da karşımıza çıktığını hatırlamakta fayda bulunmaktadır.

b. Ansiklopedik Tıp Eserlerinde Düzen Değişikliği (*Terfîb-i cedîd*)

İbn Sînâ’nın *el-Kanûn*’unda tıbbın genel ilkeleri (i) el-Külliyât başlığı altında ele alınır. Ardından (ii) Müfred ilaçlar bölümüne, (iii) sonra baştan aşağı organlara doğru sırayla her bir organa mahsus hastalıklar bölümüne, (iv) nihayet tek bir organa özgü olmayan hastalıklar, salgın hastalıklar, kırık-çıkıklar, zehirlenmeler ile ilgili bölümlere geçilir. Alternatif örnekler olsa da bu iç düzenin çok yaygın olduğu ve asırlarca takip edildiği bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen ansiklopedik türdeki tıp eserleri, ansiklopedik eserlerin muhtasarları

85 Yılmaz ve Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık II*, 238 (Belge 576)

86 Ömer Şifâî, *Tuhfetü’l-ahbâb fi tıbbi’l-kimyâvî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T3917.

veya tercümelerinde genel ilkeler bölümünün (el-Külliyât) adı değişse de, bunların çoğunlukla eser başında yer aldığı görülür. İbn Sellûm ise *Gâyetü'l-itkân*'a böyle bir bölüme değil de (i) farmakolojinin genel ilkeleri ve kavramlarıyla başlar, tıbbın genel ilkeleri bu eserde yer almaz. Ardından (ii) müfred ilaçlar, (iii) her bir organa mahsus hastalıklar ve (iv) bir organa özgü olmayan hastalıklar bölümleri gelir. İç düzendeki bu kısmi değişikliğin sonraki bölümler ve alt bölümler için ne oranda devam edip ne kadar değiştiği de önemli bir sorudur. Bu meseleye bir organa mahsus hastalıklarla ilgili bölüm bağlamında değinilecektir. İbn Sellûm'daki bu değişikliğin dönemin Latince tıp eserleriyle ilişkili olması muhtemeldir, ancak bu ayrı bir araştırmayı hak edecek bir problemdir.

Gâyetü'l-itkân'da külliyat bölümünün olmaması, eseri Türkçe'ye çeviren Sultan Ahmed Dârüşşifâsı başhekimî Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed'in dikkatini çekmiştir. O, *Hülâsatü't-tbb* adlı eserinin mukaddimesinde tıbbın yukarıda sayılan dört bölümden oluştuğunu, İbn Sellûm'un ise *Gâyetü'l-itkân*'da yeni bir düzenle (*tertib-i cedîd*), yani birinci bölümle değil de İbn Sînâ'daki ikinci bölümle esere başladığını belirtir. Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi, tıp ilmini öğrenmek isteyen bir grubun kendisinden Külliyat kapsamındaki meseleleri özetlemesini istemesi üzerine *Hülâsatü't-tbb* adlı eserini kaleme aldığını ifade eder ve eserine Külliyat bölümüyle başlar.⁸⁷ Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed'in alışlagelen düzenden ayrılmayı yeni bir şey olarak görmesi doğaldır. Peki bu düzen değişikliği devam ettirilmiş midir? Ebü'l-Feyz'in akranı Abbas Vesim Efendi *kadim ve cedîd* sentezi olan şaheseri *Düstûr*'a kısa da olsa bir Külliyat ile başlarken İbn Sînâ'yı takip etmiştir. Ancak eserin temel bölümlerinde ne İbn Sînâ ne de İbn Sellûm'da görülen bir sıralama vardır. Abbas Vesim Efendi eserin düzenine dair tartışmayı ise temel bölümlerde değil, her bir organa mahsus hastalıklar bahsinin başında yapar. İbn Sînâ *el-Kânûn*'da hastalıklara baş ile başlar.⁸⁸ İbn Sellûm'a göre faydaları ayan beyan durumda olan baş, bu sebeple organların en yücüsüdür, duyu ve hareketin kaynağıdır. Bu sebeple her bir organa özgü hastalıklara baştan başlamak yerindedir.⁸⁹ Abbâs Vesim Efendi hastalıklara baştaki organlarla başlama şeklindeki klasik tertibe karşın yeni bir tertipten bahseder. Bu tertibe göre hastalıklara baş ile değil, insanda canlılık için daha öncelikli güçler olan beslenme ve arzu güçlerinin meskeni olan organlar ile başlanması daha isabetlidir. Ancak Abbas Vesim Efendi, ilgili kısımda bu yeni sıralamayı değil de eski sıralamayı tercih eder. Onun klasik düzeni sürdürmesinin, İstanbul'daki meslektaşlarının alışkanlıklarıyla ilgili olduğunu anlıyoruz:

Ma'lûm ola ki bu **sinâ'at-i cedîde** ehâlisî indinde emrâz-ı cüz'iyeyi beyânda **tertib-i mabûl** Putriyûs nâm tabîbiñ ba' dehû re'isü'l-fen olan Sülüyosıñ tertîbidir ki insânda olan kuvâdan evvelki kuvvetiñ âfâtından hâsıl olan emrâzı beyân edüp ba' dehû ikinci kuvvetin âfâtından hâsıl olan emrâzı sümme ve sümme beyân etmekdir. Ammâ kuvvet-i gidâ' iyeye-i

87 Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Hülâsatü't-tbb*, Bağdatlı Vehbi 1390, 1b-2a.

88 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tbb*, c. 2, editör Muhammed Emin Dannâvî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 5.

89 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 380.

bizim vücüdümüzde olan kuvânın cümlesinden evveli ve mukaddem ‘add olunmuşdır ki bizim vücüdümüz anınla bâkî olur. Zîrâ müddet-i hayât müddet-i tegziyeye merbûtdır. İmdi kuvvet-i gıdâ’iyyenin dahi evveli ve muqaddemi olan kuvvet-i şâhiye-i hayvâniyyeden olmağla kuvâ-yı hayvâniyyeninî âfâtından hâdis olan emrâzı beyân etmek lâzım idi. **Lâkin fî-zamâninâ hâzâ Dâru’s-Saltanatî’l- Ulyâ etubbâsinî ekseri bu tertîb-i cedîdeye âşinâ olmayup tertîb-i mütেকaddimîne mûmâreseleri olduğı ecilden bu fakîr dahi silk-i mütেকaddimîne mûnselik ve ma‘lûm ve meşhûr olan tarîk üzere tertîbine şürû‘ eyledim** (Vurgular bu makalenin yazarlarına aittir).⁹⁰

Tablo 1. *el-Kânûn fî’t-tıbb, Gâyetü’l-itkân ve Düstûru’l-Vesîm fî tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm*’in Ana Bölümlerinin Düzeni

	İbn Sînâ, <i>el-Kânûn fî’t-tıbb</i>	İbn Sellûm, <i>Gâyetü’l-itkân</i>	Abbâs Vesîm Efendi, <i>Düstûru’l-Vesîm fî tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm</i>
			Mukaddime: Tıbbın Genel İlkeleri
I.	Birinci Kitap: Tıbbın Genel İlkeleri (el-Umûrû’l-Külliyye fî’t-tıbb)	Birinci Makale: Eczacılığın Genel İlkeleri	Birinci Kitap: Hayvani ve insani güçlere arız olan hastalıklardan erkeklerle ilgili olanlar: Baştan ayağa kadar tek tek organlara göre anlatım
II.	İkinci Kitap: Müfred İlaçlar (el-Edviyetü’l-müfred)	İkinci Makale: Mürekkebe İlaçlar	İkinci Kitap: Kadın, çocuk ve bebek hastalıkları
III.	Üçüncü Kitap: Her bir organa mahsus hastalıklar (el-Emrâz)	Üçüncü Makale: Her bir organa mahsus hastalıklar	Üçüncü Kitap: Herhangi bir organa has olmayan hastalıklar, bunların sebepleri, belirtileri ve tedavileri
IV.	Dördüncü Kitap: Bir organa özgü olmayan hastalıklar (el-Emrâzullefî lâ tahtassu bi-‘udvin bi-aynihî)	Dördüncü Makale: Bir organa özgü olmayan hastalıklar	Dördüncü Kitap: Kimyevi ve Galeni tıp bağlamında basit ve bileşik ilaçlarla ilgili tümel ve tikel yaklaşımlar

c. Telif-Tercüme Türüne Yeni Bir Soluk: Latineden/İtalyancadan Muhtasar Çeviriler

Osmanlı ilim ve kültür zihniyeti, İslam düşünce ve bilim geleneğindeki zengin tercüme mirasını devralmış ve bu mirasa birbirinden farklı yenilikler eklemiştir. Mantık, İslâmî ilimler, felsefî ilimler ve edebiyat sahaslarında Arapçadan Türkçeye ve Farsçaya, Farsçadan Türkçeye ve Arapçaya, Türkçeden Farsçaya ve Arapçaya çok sayıda eserin birebir tercümesi, şerhli tercümesi veya muhtasar tercümesi yapılmıştır. Tıp konusunda da, bu sayılan kombinasyonların çoğunda tercüme örneklerinin olduğu bilinmektedir. Özellikle on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren tıp ve eczacılıkta bunlara bir başka kaynak dil olan Latineden

90 Abbâs Vesîm Efendi, *Düstûr-ı Vesîm fî Tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm*, Râgıp Paşa 946, 13b-14a. Hastalıkların baştan ayağa doğru sıralandığı klasik tertibin yaygınlığını gösteren örneklerden biri de Yazıcı Mehmed Bursevî’nin (1137/1724’te sağ) *Mecmû’a fî’t-tıbb mine’l-mücerrebât* (1137/1124) adlı eseridir. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, c.1 (İstanbul: IRCICA, 2008), 346-47.

Arapçaya ve Türkçeye, İtalyancadan Türkçeye, İtalyancadan Süryanice alfabetisiyle Arapçaya muhtasar tercüme eserler eklenmiştir. İbn Sellûm ve çevresinin 1650'li yıllardan başlayan tercüme mesaisinde Daniel Sennert, Oswald Crollius, Luis de Mercado gibi isimlerin eserlerinin muhtelif hacimlerde kısaltılarak çevirilerinin yapıldığına, bunların bir kısmında kaynak metnin yarıya yakınının, üçte biri, dörtte biri ve hatta beşte birinin çevrildiğine şahit olmaktadır. Bu kısaltmaların ve bazı tasarrufların yapılmasının nedenlerinin araştırılması ve bunların tam anlamıyla değerlendirilmesi metinlerin karşılıklı çalışılmasıyla mümkün olacaktır. Elimizdeki verilerden hareketle ilk varsayımımız muhtasar çevirinin ilgili çevrenin ihtiyacına yönelik olduğudur. İkincisi, çeviriye konu olan metinler ve buradaki görüşlerin bir kısmının Galenci-İbn Sînâcı tıbbı dayanması ve bu paradigmanın da zaten çok iyi biliniyor olmasıdır. Yani bilinen bir sistemin unsurlarının Latince'den uzun uzadıya çevrilmesi zait görülmüş olabilir. Nitekim Bachour da yaptığı metinsel karşılaştırmada tercüme yapılırken tekrarlardan kaçınıldığını ve Arapça metnin, pratikte gerekli ve ilgilenilen konuyla sınırlandırıldığını belirtip, Latince metinlerin seçici ve pragmatik bir şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Ek olarak Latince metinler içerik ve kavramsal anlamda Osmanlı kültürü ve humoral patoloji paradigması ile uyumlu hale gelecek şekilde asimile edilmiş ve ilgili yerler ya yeniden düzenlenmiş ya da metne dahil edilmemiştir.⁹¹ Her halükârda ortada risale veya ansiklopedik eserlerin içinde bölümler şeklinde kısaltılmış bir çeviri literatürü vardır. Bu eserlerin konulara göre dağılımına baktığımızda yeni bitkilerin, ilaçların ve hastalıkların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

d. Yeni Tıbbî Problemlerin Fıkhî Bağlamı ve Nevâzil Literatürü

“Yeni”, tıp literatüründe bir başka boyutta da kendini gösterir. Fıkıh tarihinde “mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış fıkhî meseleler için kullanılan *nâzile* (ç. *nevâzil*) terimi” on yedinci yüzyıl Osmanlı tıp ve fıkıh literatürünü anlamada da özel bir yere sahiptir. Her dönemde yeni karşılaşılan problemlerin on yedinci yüzyılda bir literatüre konu olması birçok meseleyle ilgilidir. Bu dönemde ve takip eden asırda bazı keyif verici bitkilerin, uyuşturucu maddelerin genel anlamda veya tıbbi ihtiyaçlar için kullanımı ve bazı “yeni uygulamaların” cevazı meselesi birçok polemğin ve alt literatürlerin meydana gelmesini sağlamıştır. Bu makalede ön plana çıkarılan tıbbî ve fıkhî bağlamları olan birkaç örnek olmakla beraber daha önce bilinmeyen maddelerin ilaç yapımında kullanılmasıyla ilgili tek bir örneğe odaklanılmıştır: On yedinci yüzyılda tedavide kullanılan nohut yakasının veya merheminin akıntıya (*mâ'û'l-hummasa*) sebep olması ve dolayısıyla abdesti bozup bozmadığı, Hanefî mezhebinden olan bir kişinin Şâfî mezhebini taklit edip edemeyeceği tartışmasının oluşturduğu literatür.

Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659), kaleme aldığı küçük hacimli bir eserde bu “yeni gelip çatan” (*el-hâdisa*) meseleye cevap aramaktadır.⁹²

91 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 374-377.

92 Şürünbülâlî, *el-Ahkâmü'l-mülâhhasa fî hükmi mâi'l-hummasa*, Çelebi Abdullah 401/3, 27b.

Onun buradaki görüşlerinin akabinde birçok risale yazılmıştır. Tasavvuf tarihinin önemli simalarından olan Abdülganî b. İsmâîl en-Nâblusî (ö. 1143/1731) bu konuya ayrı bir mesai vermiştir. Nablusî, usta hekimlerin icat ettiği (*ihtera 'ahû*) bir ilaç ile nohut merheminin dağlama yapılan yere konulduğunu ve hekimlerin, bu ilaç ve merhem in oradaki maddeyi çektiğini iddia ettiklerini belirtir. Yazdığı risalelerde bir Hanefî alimi olarak problemin fikhî yönünü tartışır.⁹³ Bu konuyu daha derinlemesine gündemine alan isim fetva emini Mehmed Fikhî el-Aynî'dir (ö. 1147/1734). İlk yazdığı eserde "hekimlerin, tedavi rehberlerinde öncekilerin ortaya koymadığı bir teknik geliştirdiklerini (*kad ahdesse 'l-etubbâu fi tedâvîhim san 'aten lem yeda 'hâ kudemâuhum*)", bunun Anadolu'da, Arap şehirlerinde çok fazla yaygınlaştığını söyler. Hatta bu ilacın kullanılmadığı bir Osmanlı şehri olmadığı zannını dile getiren müellif, uygulamanın özellikle İstanbul'daki yaygınlığına dikkat çeker. Beraberinde akıntı getiren bu ilaçla alınan abdest sahibinin özür sahibi olup olmadığı ekseninde dönen tartışmada daha önce yazan ve dağlama olan kişinin özür sahibi olmadığını iddia eden Şürûnbülâlî ve ona ret mahiyetinde yazılan eserlerde konunun tam anlamıyla tartışılmadığını, kendisinin de ilmî anlamda yeterli düzeyde olmasa da konuyu ilgili kaynaklardan derleyerek bir risale yazmaya giriştiğini belirtir.⁹⁴ Bu ilk risalesini yazdıktan sonra Nablusî'nin risalelerini görme imkanı olan Aynî, büyük hatalar ihtiva ettiğini söylediği Nablusî'nin görüşlerini eleştiren ikinci bir eser yazar.⁹⁵ Mehmed Fikhî el-Aynî bu problem hakkında İstanbul'da hararetli bir tartışma olduğunu ve İstanbul'daki çevreler ile ihtilaf içinde bulunduğunu kaydeder. Nohut yakısı üzerine bu üç müellifin eseri dışında başka eserler de vardır. Bu eserler esas itibariyle birer fikhî eserdir. Öte yandan yazılmalarına sebep olan durum ise yeni bir tıbbî uygulamadır ve bu yönüyle bunlar tıp literatürünün bir parçasıdır. Ancak yeni karşılaşılan durumların fikhî bağlamını sadece ilgili eserlerden de tespit etmenin de mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu problemlerin fetva ve kadılık makamlarını da meşgul ettiğini dikkate aldığımızda, taranması gereken önemli sayıda arşiv kaynağının olduğu ortaya çıkmaktadır.

e. Derlemeler ve Notlar

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı tıp literatüründe hekim olmayan kişilerin bedensel hastalıkların ilaçlarına yönelik reçete ve tedavi önerilerinden oluşan derleme yazımının ön plana çıktığı fikri üzerinde de durmak gerekir. Bu dönemde ilaç reçetelerinin, özellikle iatrokimya uygulamalarını içeren reçetelerin çok yaygın bir şekilde dolaşıma girdiği ve hatta yeni tıp anlayışının tıbbın teorik problemlerine önem vermeksizin tamamen yeni reçeteler üretme motivasyonuna sahip olduğu dahi iddia edilmiştir.⁹⁶ Bu çalışmanın ilgili başlıklarında özellikle dönemin hekimbaşlarından İbn Sellûm ve Hayâtîzâde başta olmak

93 Nablusî, *el-Mekâsîdü 'l-mumahhasa fi beyâni keyyi 'l-hummasa*, Esad Efendi 916, 14b. Diğer eseri için bkz. Nablusî, *el-Ebhâsü 'l-mülahhasa fi ahkâmi keyyi 'l-hummasa*, Reşid Efendi 251, 13b-15a.

94 Mehmed Fikhî el-Aynî, *Feydu 'l-hayy fi ahkâmi 'l-keyy*, Reşid Efendi 251, 31b-32a.

95 Mehmed Fikhî el-Aynî, *el-Mekâsîdü 'l-mumahhasa fi ahkâmi keyyi 'l-hummasa*, Esad Efendi 916, 17a-b.

96 Küçük, *Science without Leisure*, 143-144; Küçük, "Eleven. New Medicine," 222-242.

üzere daha birçok hekimin eserlerinin teorik tartışmalar ve tıp felsefesine yönelik tahliller barındırdığı açık bir şekilde gösterildi. Aynı şekilde yeni hastalıkları, yeni bitkileri tanıtmaya ve bunları humoral patolojiye dahil etme gayretindeki müstakil eserlerin teorik yönlerini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu bağlamda tıp teorisine önem verilmeksizin reçete temelli tıp anlayışı iddiasına katılmamakla birlikte, hekim ve hekim olmayan kişiler tarafından reçetelerin derlendiği tespiti oldukça isabetli görünmektedir. Burada Ebû Bekir Nusret Efendi'nin (ö. 1208/1794 [?]) *Mâ hazara fi 'l-tıbbi 'r-rûhânî ve 'l- cismânî* adlı eseri en dikkat çekici örneklerden⁹⁷ biridir. Ebû Bekir Efendi, birçok önemli tıp kitabını okuduğunu ve bunun yanında uzman hekimlerden de bilgiler öğrendiğini, sonrasında ise bu bilgileri bizzat deneyip faydasını gördüklerini bu eserde topladığını belirtmektedir. Böyle bir eser yazmış olmasına rağmen, her insanın mizacının farklı olduğu ve mizaca göre tedavinin de farklı olabileceğinden dolayı ilaçların bir hekime danışılıp öyle kullanmasını tavsiye etmiştir.⁹⁸

Müelliflerin, müstensihlerin, sahafların, kütüphanecilerin, okuyucuların ve başkalarının yazma eserlere aldığı kayıtlar (*kuyûdât*) bireylerin ve toplum hafızasının birçok ögesini barındırmaktadır. Yazma eserlerin vikayelerinde, zahriyelerinde, derkenarlarında ve başka yerlerinde karşımıza çıkan notlar arasında bazen bir bazen birden çok ilacın reçetesini görmek mümkündür. Daha ayrıntılı bir inceleme isteyen bu mirasa dair iyi bir örnek olarak Ali Ufki'nin (ö. 1675 [?]) içeriğinde beste ve güfteler bulunan *Mecmua-i Sâz ü Söz* adlı eserinin sayfa kenarlarına yazılmış tıbbi içerikli reçetelerin zikredilmesi yerinde olur.⁹⁹

Sonuç

Bu makalede Osmanlı tıbbında tikel ve tümel boyutlarıyla “yeni” kavramının çözümlemesini yapmaya çalıştık. Ortaya koyduğumuz şablonda “yeni”nin coğrafi ve zamansal açıdan tekabül ettiği anlamları, tıpta ise tikel olarak kullanıldığı olgu ve durumları ve tümel anlamda nasıl bir zihniyete karşılık geldiğini göstermeye gayret ettik. “Yeni”nin, karşıtı olan eski ya da *kadim* ile ilişkisini merkeze almadan bu tartışmanın yapılamayacağı aşıkardır. Zira neye “yeni” denildiğini bilmek ve onu ayırt etmek için eskinin, *kadim*'in mahiyetini, sınırlarını ve tarihini bir ölçüde kavramak zaruridir. Bu da on yedinci yüzyıl Osmanlı tıbbının İslâm tıbbıyla ve daha geriye giderek Yunan tıbbıyla irtibatının, Hipokratik külliyyat, Galenik külliyyat, bunların Süryanice ve Arapça'ya tercüme süreçleriyle, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinden itibaren gelişen İslâm tıp literatürüyle ilişkisinin belli ölçüde

97 Akif Ercihan Yerlioğlu, “May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One”: Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts,” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 35-51.

98 Şule Yüksel Özkaya, “Bir XVIII. Yüzyıl Müellifi Ebû Bekir Nusret Efendi'nin “Mâ-Hazara Fi't-Tıbbi'r-Rûhânî Ve'l- Cismânî” Adlı Tıp Eserinin İncelenmesi ve Transkripsiyonu” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017).

99 Burcu Şen-Utsukarçi ve Gökçe Toprak, “Ali Ufki'nin Mecmua-i Sâz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 2 (2018): 187-218; Judith I. Haug, “Medical Knowledge in 'Alî Ufuqî's Musical Notebook (Mid-17th Century),” *Intellectual History of the Islamicate World* 6, 1-2 (2018): 117-143.

bilinmesine bağlıdır. Öte yandan böyle bir problemi araştırmak “yeni” olarak adlandırılan olguların geldiği dünyanın, yani Avrupa ve hatta Çin, Hindistan ve Amerika’dan gelen ürünlerin tedavüle girme süreçlerini, Avrupa’da hastalıklar, tedaviler, ilaçlar gibi tıpta yaşanan gelişmelerin tarihini, alandaki ikincil literatürü bir nebze olsun takip etmeyi zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla geniş ve hacimli bir literatürün taranmasını ve okunmasını gerektiren bir problemin ve kavramın tarihine ve mahiyetine dair bir araştırmada bu durumun gereğine olabildiğince riayet ettik. Nihayetinde Osmanlı’da “yeni tıp zihniyetinin” büyük oranda yeni şeyleri *kadim*’e ekmeleme motivasyonu ile çalıştığını gösterdik. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda *kadim*, tıpta pür olarak *kadim* anlamında, *cedîd* ise *kadime* eklenmiş *cedîd* anlamındadır. Bu anlamları dikkate almak kaydıyla *kadim* ve *cedîd* ilişkisinde terazinin iki kefesinde ağırlık on dokuzuncu yüzyıl ortalarında bile hâlâ *kadim*’de iken “yeni” de gittikçe sıklığını arttırmıştır. Humoral tıbbın modern tıp karşısında terazideki ağırlığını kaybetmesi on dokuzuncu ve hatta yirminci yüzyılda olabilmektedir. Bütün bunları dikkate aldığımızda on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Osmanlı tıbbını çalışmak öncesi ve sonrası arasındaki köprüyü inşa etme gayretleri olarak görülebilir. Bu anlamda da makalemiz bu gayretin küçük bir yansıması olma hedefindedir.

Bu makalede ilgili dönemdeki “yeni” tıp zihniyetine odaklandık ve bir çerçeve sunmaya gayret ettik. Çalışmamızda sunduğumuz çerçeveyi tikel anlamda belli problemlere uygulama maksadıyla yeni bitkiler ve yeni hastalıklar üzerine iki ayrı makalenin yazım süreci devam etmektedir.

EK - *Gâyetü'l-itkân*'da Geçen Eser Adları ve Atıf Sayıları

1. Epidemya (Hipokrat), 1
2. Aforizmalar / (el-Fusûl), 2
3. Hastalıklar hakkında / fi'l-Emrâz (Hipokrat), 1
4. Kitâbü'l-Cerrâhe (Hipokrat), 1
5. Kitâbü'l-Kurûh (Hipokrat), 1
6. İç Hastalıklar / el-Emrâzü'd-dâhile (Hipokrat), 1
7. Kadın Hastalıkları / Emrâzü'n-nisâ (Hipokrat), 3
8. Külliyyatü'l-Hayevân (Aristoteles), 1
9. Epidemya Şerhi (Galen), 2
10. Unsurlar / Ustukussat (Galen), 1
11. Basit Droglar / el-Edviyetü'l-müfrede (Galen), 7
12. Glaukon (Galen), 1
13. Endîrtûn (Galen), 1
14. Meyâmir / Kâtâtâyûs (Galen), 11
15. İlaçların Özelliklerinin Açıklanması / Beyânü Havâssi'l-edviye (Galen), 1
16. Hiletü'l-ber' (Galen), 9
17. El-İlel ve'l-arâz (Galen), 3
18. Kâtâcânîs (Galen), 5
19. Mizâcü'l-edviye (Leonis ?), 1
20. el-Künnâş (Serâbiyûn), 4
21. el-Havî fi't-tıbb (Râzî), 9
22. el-Mansûrî (Râzî), 2
23. Kâmilü's-sınâ'a (Mecûsî), 2
24. el-Kanûn fi't-tıbb (İbn Sînâ), 47
25. el-Külliyyât (İbn Rüşd), 1
26. Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn (K. Şîrâzî), 1
27. Şifâü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm (Hacı Paşa),
28. [Tezkire'yi zikretmiyor ama] Dâvûd-i Antâkî'ye atıflar var

Teşekkür: Makalemiz TÜBİTAK fonuyla desteklenen “17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Arayışlarının Mahiyeti ve Yanyalı Esad Efendi'nin Katkıları” TÜBİTAK-ARDEB 1003 Projesi (2020-2023) 119K823 Ana Projenin bir çıktısıdır. Bu vesileyle ana projenin yürütücüsü Prof. Dr. Sait Özervarlı'ya teşekkür ederiz. Projenin üç yıla yakın süren tarama ve kaynakların okunma evresindeki değerli katkıları için Faruk Akyıldız'a, bu sürecin yarıya yakın bir kısmındaki kıymetli destekleri için Elif Akdin Önder'e teşekkür ederiz. Çalışmanın ilk halini okuyan, tenkitleri ve önerileri ile katkı sağlayan Prof. Dr. Tuncay Zorlu, Prof. Dr. Mustafa Kaçar ve Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl'a teşekkür ederiz. Kıymetli önerileri ve tashihleri için makalenin anonim hakemlerine şükranlarımızı sunarız.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Acknowledgement: Our article is a product of the TÜBİTAK-ARDEB 1003 Project (2020-2023) 119K823 with the support of TÜBİTAK funding, titled “The Nature of the 17th century Ottoman Intellectual Quests and the Contributions of Esad of Ioannina.” We would like to take this opportunity to thank the project leader, Prof. Dr. Sait Özervarlı. We extend our thanks to Faruk Akyıldız for his valuable contributions during the extensive three-year process of research and reading of sources, and to Elif Akdin Önder for her precious support during approximately half of this period. We would like to thank Prof. Dr. Tuncay Zorlu, Prof. Dr. Mustafa Kaçar, and Assoc. Prof. Dr. Abdurrahman Atçıl for reading the initial draft of the study and providing their critiques and suggestions. We are also grateful to the anonymous referees of the article for their valuable suggestions and corrections.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Eserler / Manuscripts

Abbâs Vesim Efendi, *Düstûr-ı Vesim fi Tıbbi'l-cedîdi ve'l-kadim*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıp Paşa 946.

Dâvûd-i Antakî, *en-Nüzhethü'l-mübhice fi teşhîzi'l-ezhâni ve ta'dili'l-emzice*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2109 (H. 1018); Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3463 (H. 1034).

Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Hülâsatü't-tıbb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1390 (H. 1192).

_____, *Düstûru't-tabîb fi ameli mîzânî't-terkîb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3602 (H. 1136).

_____, *Risâle-i Fezziyye fi lügâti'l-müfredâti't-tıbbiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 653 (H. 1173).

Emir Çelebi, *Enmüzevü't-tıbb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3463 (H. 1034).

Gevrekzâde Hasan Efendi, *Gâyetü'l-müntehâ fi tedbiri'l-merzâ*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekke, 395.

Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i İllet-i Merâkiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, Kopyalanma Tarihi 1104 (1693).

_____, *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, Kopyalanma Tarihi 1104 (1693).

Mehmed Fikhî el-Aynî, *Feydu'l-hayy fi ahkâmi'l-keyy*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 251, 25b-36b, (H. 1104).

Mehmed Fikhî el-Aynî, *el-Mekâsîdü'l-mumahhasa fi ahkâmi keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 916, 17a-31b.

- Mehmed Suûdî Efendi, *Hadîs-i Nev*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 475 (H. 1142).
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssi'l-eşcârî'l-tubbiyyeti'l-Efrensiyye [Risâle fi'l-edviyeti'l-cedîde]*, Bağdad, Kadiriye Medresesi 715.
- Nablusî, *el-Mekâsîdül-mumahlâsa fî beyânî keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 916, 14b-17a.
- _____, *el-Ebhâsü'l-mülâhhasa fî ahkâmî keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 251, 8b-12a.
- Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferîd fî tubbî'l-cedîd*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1020.
- _____, *Tuhfetü'l-ahbâb fî tubbî'l-kimyâvî*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T3917 (H. 1142).
- Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fî İskûrbût*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2487, 263b-271a.
- _____, *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975.
- Şabân-ı Şifâî, *Şifâiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3544.
- Şürûnbülâlî, *el-Ahkâmü'l-mülâhhasa fî hükmi mâi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah 401, 27b-30b.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Altıntaş, Ayten ve Doğan Hanzade. “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip.” *Osmanlılarda Sağlık I*. Editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz içinde 265-271. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Aydüz Salim ve Esmâ Yıldırım. “Bursalı Ali Münşi ve Tuhfe-i Aliyye/Kına Kına Risalesi Adlı Eserinin Çevirisi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (2002): 85-106.
- Bachour, Natalia. *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul – Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Salih b. Nasrullah ibn Sallum al-Halabi* Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012.
- Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017.
- Coşkun Yılmaz ve Yılmaz Necdet (Editörler). *Osmanlılarda Sağlık II*. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Çalışır, M. Fatih. “An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673).” *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*. Editörler Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar içinde 253-271. İstanbul: Kronik Yay. 2021.
- Daiber, Hans. “The Reception of Islamic Philosophy at Oxford in the 17th Century: The Pococks’ (Father and Son) Contribution to the Understanding of Islamic Philosophy in Europe.” *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*. Editörler Charles E. Butterworth ve Blake A. Kessel içinde 65-82. Leiden: Brill, 1994.
- Dâvûd-i Antakî. *Tezkiretu üli'l-elbâb ve'l-câmi li'l-acebi'l-ucab*. Şerh eden Ali Şî'rî. Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1991.
- _____. *en-Nühzetü'l-mühbice fî teşhîzi'l-ehzâni ve ta'dili'l-emzice*, c.3. Beyrut: el-Mektebetü's-Sekafiyye, [t.y.].

- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi: Felsefe-Bilim Yazıları*. İstanbul: Papersense, 2015.
- _____. “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslâm-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine.” *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Türk Düşüncesi*. Editör Lütfü Sunar içinde 64-83. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2020.
- _____. “Muhasebe Dönemi.” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5. Editör İbrahim Halil Üçer içinde 1708-1726. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022.
- _____. “Kadim ile Cedid Arasında: Muhâsebe Çağı’nda Tıp Bilimi.” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5. Editör İbrahim Halil Üçer içinde 1817-1821. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022.
- Goldammer, Kurt. “Der Beitrag des Paracelsus zur neuen Wissenschaftlichen Methodologie und zur Erkenntnislehre.” *Medizinhistorisches Journal* 1, 2-3 (1966): 75-95.
- Günergun, Feza. “Convergences in and around Bursa: Sufism, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750”, *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*. Editör Pamela H. Smith içinde 227-257. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Günergun Feza ve Şeref Etker. “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14 (2013): 41-68.
- Haug, Judith I. “Medical Knowledge in ‘Alî Ufuq’'s Musical Notebook (Mid-17th Century).” *Intellectual History of the Islamicate World* 6, 1-2 (2018): 117-143.
- Hecker, August Friedrich. *Die Heilkunst auf ihren Wegen zur Gewissheit, oder die Theorien, Systeme und Heilmethoden der Aerzte seit Hippokrates bis auf unsere Zeiten*. Wien: Doll, 1813.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve Veysel Bulut. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, c.1. İstanbul: IRCICA, 2008.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi ’l-tıbb*. Editör Muhammed Emin Dannâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1999.
- Klein-Franke, Felix. “Paracelsus Arabus: Eine Studie zur “alchemistischen Medizin” im Orient.” *Medizinhistorisches Journal* 10, 1 (1975): 50-54.
- Karlığa, Bekir ve Mustafa Kaçar (Editörler). *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Küçük, Harun. *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- _____. “New Medicine and the Hikmet- i Tabî’iyye Problematic in Eighteenth- Century Istanbul.” *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*. Editör Y. Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison içinde, 222-242. University Park, USA: Penn State University Press, 2016.
- Mehmed bin Ali. *Terceme-i Cedide fi ’l-Havassi’l-Müfreda (1102/1690)*. Editörler Bülent Özalay ve Abdullah Köse. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2006.
- Moran, Bruce T. *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution*, Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Murphey, Rhoads. “Osmanlı Tıbbi ve Kültürlerüstü Karakteri (Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla).” Çeviren Tuncay Zorlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 263-292.
- Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm. *Gâyetü’l-beyân fi tedbîri bedeni’l-insân*. Tahkik Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr. Dimaşk: Menşûrâtü’l-hey’eti’l-âmmeti’s-Sûriyeti’l-kitâb, 2013.

- _____. *Gâyetü'l-İtkân fi tedbiri bedeni'l-insân*. Tahkik Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018/1439.
- _____. *Nüzhetu'l-ebdân fi Tercemeti Ğâyeti'l-itkân*. Çeviren Hayatizâde Şakirdi Mustafa b. Muhammed. İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1303.
- _____. “Anhang: Übersetzung ausgewählter Textpassagen von at-Ṭıbb alkîmiyâ'î al-ğadîd (Die neue chemische Medizin). Natalia Bachour. *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im Frühneuzeitlichen Istanbul* içinde 414-464. Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012.
- Sarı, Nil ve M. Bedizel Zülfikar. “The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.” *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu içinde 157-179. İstanbul: IRCICA, 1992.
- Sarı, Nil. “Tıp (Osmanlı Dönemi).” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 41: 101-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Shapin, Steven. *The Scientific Revolution*. The University of Chicago Press, Chicago, 1996.
- Serin, Sinem. *Hekimbaşılık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2021.
- Shefer, Miri. “An Ottoman Physician and his Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum.” *Studia Islamica* 106 (2011): 102-123.
- Şen Utsukarçi, Burcu ve Gökçe Toprak. “Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 2 (2018): 187-218.
- Thorndike, Lynn. “Newness and Craving for Novelty in Seventeenth-Century Science and Medicine.” *Journal of the History of Ideas* 12, 4 (1951): 584-598.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi, 2012.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken, 1994.
- Üstüner, Ahmet ve H. Ahmet Arslantürk. “İnceleme.” Kâtib Çelebi, *Levâmi 'u'n-nûr fi zulmet-i Atlâs Minor*. Hazırlayan Ahmet Üstüner ve H. Ahmet Arslantürk içinde 17-182. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017.
- Weeks, Andrew C. “On the Matrix (Paramiri Liber Quartus de Matrice).” *Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493-1541): Essential Theoretical Writings*. Leiden: , The Netherlands: Brill, 2008.
- Yerlioğlu, Akif Ercihan. “May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One”: Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts.” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 35-51.
- Yıldırım, Nuran. “On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnâmeler.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1, 1 (2011): 19-28.
- Yıldız, Sara Nur. “A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtizâde's Treatise on the Polish Plait (Plica polonica).” *Intellectual History of the Islamicate World*, 10 (2022): 1-38.
- Yılmaz, Abdüssamet. “From Padua to Istanbul: Peregrinatio Medica of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 199-215.

Tezler /Theses

Artun, Tuna. "Hearts of Gold and Silver: The Production of Alchemical Knowledge in the Early Modern Ottoman World." Doktora tezi, Princeton University, 2013.

Özkaya, Şule Yüksel. "Bir XVIII. Yüzyıl Müellifi Ebû Bekir Nusret Efendi'nin "Mâ-Hazara Fi't-Tıbbı'r-Rûhâni Ve'l-Cismâni" Adlı Tıp Eserinin İncelenmesi ve Transkripsiyonu." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Öztürk, Özlem. "Yeni Dünyanın Keşfi: Târih-i Hind-i Garbî Hadis-i Nev (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi r. 1488) ve Resimleri." Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012.